

УДК 37.02.

№ держреєстрації 0121U100254

інв. №

Національна академія педагогічних наук України

Інститут педагогіки

04053, м. Київ-53, вул. Січових Стрільців, 52-д

Тел.481-37-71

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Директор Інституту педагогіки

НАПН України

_____ О.М. Топузов

___ грудня 2023 р.

ЗАКЛЮЧНИЙ ЗВІТ

про наукове дослідження

**«Методичні засади реалізації інтегрованого змісту
навчання географії та економіки в курсах за вибором у гімназії
і ліцеї»**

Керівник наукового дослідження
доктор пед. наук, ст. наук. співр.

Т. Г. Назаренко

Київ – 2023

СПИСОК ВИКОНАВЦІВ

Керівник наукового дослідження:

Завідувачка відділу навчання географії
та економіки, доктор педагогічних наук,
старший науковий співробітник

(підпис)

Т. Г. Назаренко

Виконавці:

головний науковий співробітник (0,5 ст.),
доктор педагогічних наук,
старший науковий співробітник

(підпис)

Т. Г. Назаренко

Старший науковий співробітник,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник

(підпис)

В. С. Яценко

Науковий співробітник, кандидат
психологічних наук

(підпис)

А. С. Прохоренко

Молодший науковий співробітник

(підпис)

Д. В. Полтавченко

Старший науковий співробітник
(0,5 ст.), кандидат педагогічних наук

(підпис)

О. В. Часнікова

Науковий співробітник (0,5 ст.)

(підпис)

В. Д. Грома

Гончарова Н. О., старший науковий співробітник, кандидат педагогічних наук (0,5 ст.) 01.01.2021 р. – 30.11.2021р.

Надтока В. О. старший науковий співробітник, кандидат педагогічних наук 01.01.2021 р. – 03.09.21 р.

Логінова А. О. науковий співробітник 01.01.2021 р. – 09.12.2022 р.

Криловець М. Г. провідний науковий співробітник, доктор педагогічних наук, професор 01.01.2021 р. – 31.08.2022 р.

Покась Л. А. старший науковий співробітник, кандидат педагогічних наук, доцент (0,5 ст.) 01.01.2021 р. – 30.11.21 р.

Полтавченко Д. В. молодший науковий співробітник 01.10.2021 р. – 31.12.2023 р.

Грома В. Д. науковий співробітник 01.02.2023 р. – 31.12.2023 р.

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень

Передмова

Реферат

Вступ

Основна частина

І Розділ

II Розділ

Висновки

Список публікацій

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

НАПН – Національна академія педагогічних наук

КМ – Кабінет Міністрів

МОН – Міністерство освіти і науки

НУШ – Нова українська школа

ПЕРЕДМОВА

У заключному звіті представлено результати наукового дослідження, що проводилось науковими співробітниками відділу навчання географії та економіки Інституту педагогіки НАПН України на тему: «Методичні засади реалізації інтегрованого змісту навчання географії та економіки в курсах за вибором у гімназії і ліцеї».

Наукове дослідження виконувалась упродовж трьох років 2021-2023 рр. за етапами: пошуково-моделювальний, експериментальний, узагальнювально-впроваджувальний.

На пошуково-моделювальному етапі визначено базові теоретичні положення дослідження, розроблено програму і методику дослідження, обґрунтовано засади відбору інтегрованого змісту курсів за вибором з географії та економіки в гімназії та ліцеї, розроблено навчальні програми курсів за вибором з географії та економіки, підготовлено методичний посібник відповідно до навчальних програм курсів, визначено основні підходи до методики реалізації розроблених курсів за вибором на основі інтегрованого підходу.

Експериментальний етап дослідження заключався у підготовці експериментальних матеріалів, розроблення методичних рекомендацій до авторських програм курсів за вибором, експериментальна перевірка ефективності розробленого навчально-методичного забезпечення, апробація методики навчання розроблених курсів за вибором на основі інтегрованого підходу.

У процесі узагальнювально-впроваджувального етапу дослідження завершено апробацію експериментальної методики, узагальнено результати педагогічного експерименту, скориговано зміст навчального посібника, методичних рекомендацій для вчителів та підготовлено монографію.

Тематика наукового дослідження є актуальною, оскільки надає дидактико-методичне забезпечення варіативній частині освітнього процесу з географії та економіки в гімназії та ліцеї, мета і завдання якої визначено Законами України «Про освіту», Концепцією реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа», іншими державними документами.

РЕФЕРАТ

Заключний звіт складається із вступної частини (обкладинка, титульний аркуш, список виконавців, реферат, зміст, передмова), основної частини (вступ, суть одержаних наукових результатів, висновки, рекомендації), списку публікацій.

Загальний обсяг звіту – 54 сторінки, список опублікованих робіт – на 15 сторінках.

Звіт відображає результати наукового дослідження співробітників відділу навчання географії та економіки з теми «Методичні засади реалізації інтегрованого змісту навчання географії та економіки в курсах за вибором у гімназії і ліцеї», Виконується відповідно до постанови Президії НАПН України від 23.04.2020 р. № 1-2/6-87 «Про затвердження фундаментальних і прикладних наукових досліджень за тематикою НАПН України, виконання яких розпочинається в 2021 році»; постанови Президії НАПН України від 18.06.2020 р. № 1-2/8-122 «Про затвердження перспективних тематичних планів наукових досліджень та науково-технічних (експериментальних) розробок установ НАПН України на 2021-2023 рр.»; рішення бюро Відділення загальної середньої освіти НАПН України від 20.05.2020 р., протокол № 5; договору № 12/1/6-21 Нпр від 04 січня 2021 р.

Початок дослідження: 1 січня 2021 р.

Закінчення: 31 грудня 2023 р.

Ключові слова: інтеграція змісту; інтегроване навчання; міждисциплінарний зміст навчальних предметів; інтегровані змістові лінії географії та економіки; інтегровані курси за вибором; учні гімназії; учні ліцею; Нова українська школа.

Об'єкт дослідження: процес навчання географії та економіки в гімназії та ліцеї.

Предмет дослідження: методика інтегрованого навчання географії та економіки через курси за вибором.

Мета дослідження: обґрунтувати методичні засади інтеграції змісту географічної та економічної освіти в умовах світових глобалізаційних процесів та інтеграції України до європейського простору та реалізувати їх в курсах за вибором у гімназії та ліцеї.

Відповідно до мети дослідження визначено наступні **завдання**:

1. Проаналізувати стан розробленості проблеми у вітчизняній педагогічній теорії та практиці.
2. Теоретично обґрунтувати мету, предметний зміст, структуру, методичні підходи до реалізації інтегрованих курсів за вибором.
3. Укласти навчальні програми для курсів за вибором.
4. Розробити методичні рекомендації для вчителів щодо впровадження курсів за вибором інтегрованого змісту.
5. Розробити зміст монографії та методичного посібника з інтегрованого навчання географії та економіки в гімназії та ліцеї.
6. Перевірити в умовах педагогічного експерименту ефективність науково-методичного забезпечення інтегрованих курсів за вибором з географії та економіки в гімназії та ліцеї.

Методи дослідження: Теоретичні: аналіз і синтез нормативних документів для функціонування і розвитку системи освіти, психологічної, педагогічної і методичної літератури, дисертаційних досліджень, навчально-методичного забезпечення освітнього процесу в гімназії та ліцеї. Емпіричні: педагогічне спостереження; експериментальні (педагогічний експеримент у логічній послідовності його констатувального, формувального, контрольного етапів); психодіагностичні (анкетування, бесіда, інтерв'ю, опитування, виконання діагностичних завдань), праксиметричні (вивчення масової практики навчання географії та економіки через курси за вибором інтегрованого змісту. Обробки даних: опрацювання і порівняння результатів кількісного і якісного аналізу здобутих даних.

Одержані результати: визначені та теоретично обґрунтовані нові методичні засади відбору, структурування та реалізації інтегрованого навчального географічного та економічного змісту в закладах загальної середньої освіти; оновлено зміст географії та економіки через створені курси за вибором на засадах інтеграційного та компетентнісного підходів.

Розроблено методику навчання географії та економіки через зміст навчальних програм для курсів за вибором з інтеграційною складовою, яка дає можливість учням гімназії та ліцею мислити глобально без прив'язки до навчального предмету і започатковує уявлення про міжпредметність та надпредметність, що забезпечує комплексне мислення про географічну картину світу, а також генерує предметні (географічні) та ключові (фінансова грамотність) компетентності й надає можливість учневі обрати майбутню професію, оскільки має профорієнтаційний характер.

Створено інтеграційну технологію, що забезпечує змістове об'єднання різно-предметних знань і вмінь, різних видів діяльності на рівні інтегрованих курсів за вибором, що поєднують географію та економіку.

Створені навчальні програми для курсів за вибором забезпечують мотивацію, інтерес до навчання географії та економіки та сприяють виробленню відповідних ціннісних орієнтацій, і здатності застосовувати

географічні та економічні знання і вміння в реальних життєвих ситуаціях.

Обґрунтовані теоретично й перевірені експериментально результати дослідження подано в рукописах: монографії «Теоретико-методичні засади інтеграції змісту навчання географії та економіки в гімназії та ліцеї»; навчальних програм для курсів за вибором (з грифом МОН України): «Рекреаційна географія та туризм» 9 кл., «Географія міжнародних економічних відносин» 9 кл., «Екологічний менеджмент та економіка природокористування» 10 кл., «Цифрова економіка та основи регіональної політики» 10 кл.; методичного посібника «Методика розроблення та впровадження інтегрованих курсів за вибором з географії та економіки в гімназії та ліцеї»; методичних рекомендацій «Методичні орієнтири запровадження інтегрованих навчальних курсів за вибором з географії та економіки в освітній процес гімназії та ліцею», наукових статтях, тезах, матеріалах конференцій; науковому звіті.

Експериментально доведено педагогічну доцільність упровадження курсів за вибором з географії та економіки з інтегрованою складовою.

Новизна отриманих результатів полягає у теоретичному й методичному обґрунтуванні методичних засад розроблення методики інтегрованого навчання географії та економіки через курси за вибором для посилення ролі географічного та економічного складника в різноманітних навчальних програмах і надає дидактико-методичне забезпечення варіативній частині освітнього процесу з географії та економіки в гімназії та ліцеї.

Ступінь впровадження: нормативні документи для Нової української школи. Навчальні програми для курсів за вибором з грифом МОН України; монографія; методичний посібник, методичні рекомендації, наукові та науково-методичні статті; виступи на науково-практичних конференціях та інших масових заходах для методистів і вчителів географії та тих, хто викладає основи економіки в закладах загальної середньої освіти, викладачів і студентів закладів вищої педагогічної освіти.

Основні конструктивні і техніко-економічні показники: відповідність роботи нормативним документам наукового дослідження і сучасним вимогам до організації освітнього процесу в гімназії та ліцеї.

Практична значущість роботи. Результати дослідження мають практично орієнтований характер і забезпечують реалізацію освітнього процесу в закладах загальної середньої освіти відповідно до нових концептуальних засад його функціонування. Їх можна використовувати для створення освітніх програм, підручників, посібників для здобувачів освіти. Адресовані вчителям географії, методистам-географам, можуть

використовуватися студентами закладів вищої педагогічної освіти, слухачами закладів післядипломної педагогічної освіти.

Про ефективність виконаної роботи свідчать результати апробації методики та технології інтегрованого навчання при вивченні географії та економіки в закладах загальної середньої освіти в процесі локального експерименту, підтверджені 22 довідками про впровадження результатів дослідження.

Галузь використання – педагогіка, методика вивчення географії та економіки, методика та технології викладання, гімназія, ліцей, вища та післядипломна педагогічна освіта.

Об'єкти впровадження – заклади загальної середньої, вищої, післядипломної педагогічної освіти.

Найістотніші наукові результати, досягнуті в ході проведення дослідження:

- *визначено* базові теоретичні положення дослідження (мету, завдання, об'єкт, предмет, концепцію, гіпотезу, теоретичне та практичне значення, очікувані результати);
- *виокремлено*, на основі аналізу джерельної бази, дидактичні можливості реалізації інтегрованого змісту навчання географії та економіки для курсів за вибором в контексті вимог НУШ;
- *уточнено* категоріально-понятійний апарат дослідження, шляхом визначення сутності понять: «інтеграція», «інтегроване навчання», «інтегрований підхід», «інтегрований зміст шкільної географії та економіки для курсів за вибором»;
- *оновлені науково-методичні засади* шкільної географічної і економічної освіти через удосконалення змісту як модельних навчальних програм так і навчальних програм для курсів за вибором;
- *досліджено* організаційні форми, методи і засоби навчання географії та економіки з урахуванням їх реалізації в навчальних програмах для курсів за вибором;
- *спрогнозовано* шляхи розв'язання зазначеної проблеми через розроблені критерії відбору змісту з інтегрованою складовою для укладення навчальних програм для курсів за вибором та методичні рекомендації для вчителів щодо впровадження курсів за вибором інтегрованого змісту;
- *розроблені* концептуальні положення щодо послідовної реалізації інтегрованого змісту в географічній та економічній освіті учнів через уточнення змісту та структури географічної предметної та фінансової ключової компетентностей;
- *обґрунтовано* основні підходи до методики навчання географії та економіки на засадах інтегрованого змісту;

- *проведений* кількісно-якісний аналіз й узагальнення результатів формувального експерименту *засвідчили* достатній рівень поінформованості вчителів щодо основних понять і категорій інтегрованого змісту при навчанні географії та економіки;

- *запропоновані* співробітниками відділу зміст навчальних програм для курсів за вибором, що містять інтегративну складову, відображено в публікаціях та виступах на конференціях;

- *підготовлено* навчальні програми для курсів за вибором: «Географія міжнародних економічних відносин» 9 кл.»), «Екологічний менеджмент та економіка природокористування» 10 кл.», «Рекреаційна географія та туризм» 9 кл.» та «Цифрова економіка та основи регіональної політики» 10 клас, які мають Гриф МОН України (лист згідно рішення експертної комісії з географії від 21 липня 2022 року гриф «Схвалено для використання в освітньому процесі» Міністерства освіти і науки України за № 4.0029-2022);

- *проведено* анкетування для учнів гімназії та ліцею; батьків учнів гімназії та ліцею, вчителів, які викладають курси за вибором інтегрованого змісту з метою з'ясування процесу формування предметних та ключових компетентностей в закладах загальної середньої освіти України, що вивчалось через Гугл форми <https://forms.gle/PutqVgaDtYwvqnNJA>, що виявило рівень знань про інтеграцію при вивченні географії та економіки в гімназії та ліцеї;

- *обґрунтовано*, що результати наукового дослідження сприяють реалізації основних положень Нової української школи; соціальний ефект упровадження експериментальної методики, який полягає в тому, що інтегративна складова двох навчальних предметів дозволить запровадити інноваційні ідеї і значно підвищить якість освітніх результатів учнів, що навчаються комплексно сприймати навколишню реальність;

- *доведено*, що удосконалення інтегрованого змісту в курсах за вибором та методика навчання з географії та економіки сприяє виникненню зацікавленості учнів до вивчення цих навчальних предметів; що використання інтеграційної технології, яка забезпечує інтеграцію різно-предметних знань і вмінь, різних видів діяльності на рівні інтегрованих курсів за вибором, що поєднують географію та економіку підвищує мотивацію учнів до вивчення предметів, підвищує дослідницькі навички;

- *упроваджено* результати наукового дослідження в практику закладів загальної середньої освіти, що підтверджено довідками про впровадження (22 довідки);

- *створені* методичні рекомендації для вчителів, що викладатимуть курси за вибором інтегративного змісту «Методичні орієнтири запровадження інтегрованих навчальних курсів за вибором з географії та економіки в освітній процес гімназії та ліцею».

- *підготовлено* методичний посібник «Методика розроблення та впровадження інтегрованих курсів за вибором з географії та економіки в

гімназії та ліцеї» та монографія «Теоретико-методичні засади інтеграції змісту навчання географії та економіки в гімназії та ліцеї», статті тези, матеріали конференцій.

ОСНОВНА ЧАСТИНА

ВСТУП

Актуальність теми дослідження визначалася завданнями реформування освіти, що ґрунтуються на нових методологічних й концептуальних засадах її розвитку.

Область географічного значення комплексна. Вона інтегрує біологічні, геологічні, економічні, соціальні, політичні та інші науки. Саме тому географія сьогодні не має чітко окреслених меж. Особливо це відчувається в системі шкільних дисциплін. Будь-який шкільний предмет вже сам по собі інтегрований. В географії це зробити досі не вдається. Фізична географія більше тяжіє до природничих дисциплін, а конструктивна (соціально-економічна) – більш гуманітарна, в результаті чого зміст фізичної географії все більше прагне до природознавства, а конструктивної – до суспільних дисциплін. Для виконання ідеї інтегрованого навчання зміст доцільно будувати з позицій єдності географії в логіці взаємодії і взаємозумовленості небесного, земного і людського початку нашої планети. Такий підхід дозволяє інтегрувати зміст географії на рівні створення комплексних курсів, методичною основою конструювання яких є традиційні поняття, закони, методи географічної науки. Такі поняття, як географічна оболонка, географічне середовище, географічна зона, географічний комплекс є інтегрованими. Вони характеризують певні зв'язки і поєднання природних, соціальних та економічних явищ і процесів на конкретній території.

Метою дослідження було обґрунтувати методичні засади інтеграції змісту географічної та економічної освіти в умовах світових глобалізаційних процесів та інтеграції України до європейського простору та реалізувати їх в курсах за вибором у гімназії та ліцеї.

Відповідно до мети дослідження визначено такі завдання:

Проаналізувати стан розробленості проблеми у вітчизняній педагогічній теорії та практиці.

Теоретично обґрунтувати мету, предметний зміст, структуру, методичні підходи до реалізації інтегрованих курсів за вибором.

Укласти навчальні програми для курсів за вибором.

Розробити методичні рекомендації для вчителів щодо впровадження курсів за вибором інтегрованого змісту.

Розробити зміст монографії та методичного посібника з інтегрованого навчання географії та економіки в гімназії та ліцеї.

Перевірити в умовах педагогічного експерименту ефективність науково-методичного забезпечення інтегрованих курсів за вибором з географії та економіки в гімназії та ліцеї.

За допомогою відповідних методів дослідження, а саме:

теоретичних: аналіз і синтез нормативних документів для функціонування і розвитку системи освіти, психологічної, педагогічної і

методичної літератури, дисертаційних досліджень, навчально-методичного забезпечення освітнього процесу в гімназії та ліцеї;

емпіричних: педагогічне спостереження;

експериментальних (педагогічний експеримент у логічній послідовності його констатувального, формувального, контрольного етапів);

психодіагностичних (анкетування, бесіда, інтерв'ю, опитування, виконання діагностичних завдань),

праксиметричних (вивчення масової практики навчання географії та економіки через курси за вибором інтегрованого змісту);

обробки даних: опрацювання і порівняння результатів кількісного і якісного аналізу здобутих даних, робились відповідні розвідки щодо дослідження зазначеної проблеми.

Позначалися наступні дидактичні підстави введення в навчальний процес комплексних навчальних завдань:

1) необхідність введення світоглядного змісту, що дає уявлення про комплексність значної частини проблем, з якими стикається людство і кожна людина окремо;

2) необхідність введення змісту, що відображає інтеграційні процеси в сучасній науці;

3) дидактична доцільність введення такого типу завдань регулюється принципом відповідності змісту освіти загальним принципам розвитку природи і суспільства.

Зазначена тема є новою у вітчизняній освітній галузі. Вона має окремі наукові розвідки в зарубіжній педагогічній теорії та практиці. Тому, актуальним кроком, стало її розроблення у вітчизняній педагогічній сфері. Перспективним в дослідженні стало процес розроблення критеріїв відбору навчального змісту, що містить інтегровану складову, яка поєднує два навчальні предмети – географія та економіка.

У теоретичному і практичному вітчизняному освітньому полі відсутні переконливі наукові дослідження з цієї проблеми, утім шкільна практика потребує відповідних педагогічних технологій їх використання. У зв'язку з цим неузгодженість, що спостерігається між науковою теорією і практикою, зумовила вибір теми дослідження. Його результати мають забезпечити сучасні заклади освіти новітнім змістом інтегрованого характеру, що вчить учнів сприймати світ цілісним без розмежування на предмети.

Удосконалена концепція та оновлені стандарти освіти зумовлюють змістові й структурні зміни у шкільних програмах і підручниках з географії та економіки. Цей комплекс змін стосується як проблем фундаменталізації географічної та економічної освіти, так і ролі й місця інтегрованого навчання в системі освіти. Оновлення науково-методичних засад змісту шкільної економічної і географічної освіти є провідним чинником удосконалення навчальних програм, підручників і посібників з географії та економіки в гімназії та ліцеї. Важливо, що саме формулювання проблеми визначає обсяг і структуру навчального матеріалу, тобто відбирається тільки той матеріал, який працює на вирішення цієї проблеми.

Відомо, що характерною особливістю сучасного наукового пізнання поряд з диференціацією наук є між наукова взаємодія, взаємне проникнення наук, їх інтеграція і взаємозв'язок. Ці об'єктивно існуючі між наукові зв'язки зумовлені збільшенням кількості міждисциплінарних об'єктів вивчення. У зв'язку з цим обговорюється ідея створення інтегрованих шкільних курсів. У разі її реалізації інтегрований урок стане однією з основних форм організації навчання. Взаємопроникнення ідей і методів різних наук є відмінною рисою нашого часу. Інтеграція, комплексний підхід необхідний для вирішення екологічних, економічних та соціальних проблем суспільства.

У наш час взаємозв'язок природи й людини особливо актуальний. Але які б не були програмні вимоги та методичні вказівки, вони будуть здійснюватися насправді лише за умови, якщо вчитель буде досить обізнаний про сутності інтегрованих зв'язків, переконаний в необхідності їх і буде володіти практичними навичками здійснювати їх в роботі.

Реалізувати інтегрований зміст географічної та економічної освіти в гімназії та ліцею можливо за допомогою створення інтегрованих курсів за вибором для демонстрації наукової картини світу. Раніше це робилось за допомогою міжпредметних зв'язків. Міжпредметні зв'язки іноді розглядають лише з точки зору раціоналізації процесу навчання, економії сил і часу учнів, більш міцного засвоєння учнями знань з предметів, що вивчаються. Між тим основна задача встановлення міжпредметних зв'язків полягає в тому, щоб якісно підняти рівень знань, умінь та розвитку учнів шляхом більш глибокого проникнення в об'єктивно існуючі закономірні зв'язки в явищах природи та суспільства.

Актуальність проблеми міжпредметних зв'язків у навчанні обумовлена об'єктивними процесами в сучасній культурі. Головним завданням нашого дослідження було створити надпредметні складники змісту географічної та економічної освіти, для того щоб продемонструвати інтегрованість в навчанні.

«Інтеграція» в перекладі з латини означає «об'єднання в ціле будь-яких частин». Географія настільки універсальна наука, що при бажанні вчителя може інтегруватися з будь-яким предметом, в нашому випадку з економікою.

Наукова обґрунтованість даного дослідження заключається в тому, що не можна дати знання якоїсь окремої науки незалежно від інших наук, що інтеграція, тобто органічне поєднання відомостей інших навчальних предметів навколо однієї теми, є однією з найперспективніших інновацій, яка закладає нові умови діяльності вчителів та учнів і має великий вплив на ефективність сприйняття учнями навчального географічного та економічного матеріалу.

Нами визначено, що інтеграція – це об'єднання різних елементів, які є частиною загальної сукупності. Віддієслівний прикметник інтегрований — це комплексний, той, що ґрунтується на об'єднанні, тобто той, якого інтегрували, який зазнав дії інтегрування. Саме це стало предметом нашого дослідження.

Оскільки традиційна «монологічна» система в освіті втратила свою практичну ефективність і в сучасній школі навчальні дисципліни часто мають «конкуруючий» характер, тобто протидіють один одному, претендуючи на більшу значимість у порівнянні з іншими («предметний шовінізм»), а кожна з шкільних дисциплін сама по собі має набір відомостей з певної галузі знань, саме тому не може претендувати на системний опис дійсності, то за допомогою інтегрованих занять створюється можливість вийти за межі шкільної дисциплінарної предметності.

Застосування інтегрованих курсів за вибором сприятиме розвитку наукового стилю мислення, дасть можливість широкого застосування природничо-наукового методу пізнання, сформує в учнів гімназії та ліцею загальне розуміння географії, математики, екології, економіки тощо, надасть над предметні знання, вміння і навички.

В основі інтегрованих змістових ліній покладена гуманістична спрямованість. Це означає, що знання набувають характеру особистісно важливих, близьких кожному учневі. Стирається знеособленість знань, на перший план виходить соціальна важливість навчального матеріалу. Це спрямовує вчителя на пошук яскравих, живих прикладів, на адаптацію до актуальним інтересам учня, на особисту значимість матеріалу для підлітків.

Географія – це комплекс природничих та суспільних наук, що вивчає географічну оболонку Землі, закономірності розміщення господарства (економіка) і населення (демографія), розглядає навколишній світ (екологія) як єдину систему. Сьогодні більше не перебуває в промисловій економіці, сьогодні спостерігається економіка знань та компетентностей. Саме міждисциплінарне навчання лежить в основі нових підходів до освіти. Реалізація міжпредметних та над предметних змістових ліній в географічній та економічній освіті сприятиме формуванню в учнів прикладних соціокультурних компетентностей. Розроблена методика навчання географії та економіки через створені інтегровані курси за вибором надасть можливість учням гімназії та ліцею мислити глобально без прив'язки до навчального предмету і створить уявлення про між предметність та надпредметність, що забезпечить комплексне мислення про географічну картину світу.

Навчальні курси за вибором забезпечуватиме мотивацію, інтерес до навчання географії та економіки, сприятиме виробленню відповідних ціннісних орієнтацій, і здатності застосовувати географічні та економічні знання і вміння в реальних життєвих ситуаціях, що стосуватиметься методичної підготовки майбутніх учителів географії, готуватиме їх до роботи в умовах НУШ.

Таким чином, дане наукове дослідження спрямоване на розроблення методичних засад щодо реалізації інтеграції змісту в навчанні географії та економіки у гімназії та ліцеї. Дослідження було реалізовано у розробці навчальних програм для курсів за вибором, що матимуть міждисциплінарний характер та у методичних посібниках, в чому й проявляється прикладний характер даного дослідження.

РОЗДІЛ І

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Основна ідея дослідження полягала в обґрунтуванні методичних засад інтеграції змісту географічної та економічної освіти в умовах світових глобалізаційних процесів та інтеграції України до європейського простору та її реалізації в курсах за вибором у гімназії та ліцеї.

Проведений аналіз психолого-педагогічної та методичної літератури науковими співробітниками відділу навчання географії та економіки засвідчив, що дидактичні основи інтегрованого змісту шкільних предметів не є новими, але що стосується розроблення інтегрованих змістових ліній географії та економіки в закладах загальної середньої освіти, то це не було предметом спеціального педагогічного дослідження. У працях з методики навчання географії та економіки дана проблема розглядається доволі епізодично і більшість розвідок була здійснена у минулому столітті. Відсутній ґрунтовний аналіз теоретичних засад, засобів, технологій інтегрованого навчання саме географії та економіки. Не визначено місце інтегрованих змістових ліній у формуванні наукової картини світу, як комплексної проблеми та надпредметності.

На думку авторів дослідження даної наукової проблеми, оновлений зміст інтегрованого навчання географії та економіки має бути сформований на засадах компетентнісного, особистісно орієнтованого, системно-діяльнісного, дослідницького, проблемного та краєзнавчого підходів. Вектор змісту має бути спрямованим на особистісні потреби сучасного учня та орієнтувати вчителя на формування траєкторії навчальних досягнень творчо розвиненої особистості. Оновлений зміст повинен відігравати у роль основи для підвищення виховного, наукового і методичного рівня географічної та економічної освіти в гімназії та ліцеї.

В сучасних умовах інформаційного суспільства, зміни в освіті висувають нові вимоги до інтегративного підходу, саме тому нами і запроваджується в освітній процес курси за вибором інтегративного змісту для підсилення ролі і значення таких важливих навчальних предметів як географія та економіка.

Одним із пріоритетних напрямів розвитку освіти в Україні є її підвищення у здобувачів через оновлення форм, методів організації освітнього процесу, за допомогою використання інноваційних та інформаційних технологій з урахуванням інтеграційних процесів європейського освітнього простору. Саме інтегроване навчання має змінити проблемну ситуацію при навчанні. Враховуючи посилення ролі варіативного складника у навчанні, який передбачає різноманітні варіанти щодо вивчення навчальних предметів та курсів за вибором за різними рівнями існують різноманітні курси за вибором для посилення ролі певного навчального предмету. Нами ж вбачається посилити роль інтегрованого навчання, де

відсутній поділ на предмети, як зазначено в новому Державному стандарті базової середньої освіти (2020).

У суспільстві відбуваються глибокі зміни в соціальному і економічному житті. Все це, а також сучасні досягнення науки, зажадали створення нової концепції шкільної географії в якій потрібно показати значення географії при формуванні особистості, як унікальної науки, яка в комплексі афішує єдність тріади: природи – суспільства – економіки, аналізує причинно-наслідкові зв'язки, прогнозує і пропонує шляхи вирішення економічних, соціальних та екологічних проблем.

Без географічних знань і умінь, без уявлення про Землю, як про єдине ціле, без географічної культури неможливо існування людини. В особливості визначальних показників про присутність людини на земній поверхні географи спочатку вирішили сконцентруватися на населених пунктах і землекористуванні. Потім, поступово, до цієї первинної галузі на підставі аналізу людських популяцій додалася наука про вивчення їх діяльності. Дисципліна досліджувала знаряддя, якими вони користувалися, інструменти, які вони виготовляли, споруди, що ними зводились, вбрання, у яке вони вдягалися, мови, якими вони послуговувалися, а також політичні та адміністративні установи, на які вони спиралися. Таким чином навколо географії виникали інші споріднені науки, які в середині все ж таки були географозмістовними.

Оскільки міждисциплінарне навчання лежить в основі нових підходів до освіти, то реалізація міжпредметних та надпредметних змістових ліній в географічній та економічній освіті сприятиме формуванню в учнів прикладних соціокультурних компетентностей.

У наукових фахових виданнях переважно подано лише окремі приклади, що стосуються даної проблеми. Проте вони не мають системного характеру, не є цілісними компонентами дослідження і не охоплюють дану проблематику комплексно. Тому для систематичної, цілеспрямованої роботи вчителів з організації освітнього процесу з географії та економіки цього недостатньо.

Інтеграція змісту освіти залишається важливою проблемою дидактики. Сучасний приріст наукової інформації, де пріоритетним вважається не накопичення знань та предметних умінь і навичок, а здобуття особистісного багажу, ключових та предметних компетентностей, глобалізаційних знань, спонукає науковців і вчителів знаходити нові шляхи подачі та інтерпретації навчального матеріалу. Це вимагає змін на всіх рівнях освітнього процесу, обумовлює необхідність опрацювання нових підходів до конструювання сучасних підручників на засадах міжпредметної інтеграції. Інтеграція ґрунтується на конструктивізмі, який є теорією навчання, яка наголошує на активній ролі учня при формуванні особистісних знань. Конструктивізм припускає, що навчання є процесом накопичення з досвіду, і що учні активно шукають і створюють нові знання на основі свого розуміння.

Проблема відбору змісту освіти є найважливішою у педагогічній науці всіх країн. Між сформульованими цілями навчання, навчальною програмою і

підручником завжди будуть стрибки та розриви, а для їх подолання як раз і необхідні інтеграційні процеси в навчанні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій вказує, що проблема відбору змісту освіти існує і вимагає свого вирішення. По-перше, варто з'ясувати поняття «зміст освіти», яке є визначним в процесі формування сучасного підручника з географії. Важливою особливістю, яка характеризує схожість поглядів багатьох дослідників на порушену проблему, є те, що зміст освіти завжди має бути побудований у певній логічній послідовності і спиратися не лише на індивідуальні особливості усвідомлення учнями змісту, а й на форми самих знань за обов'язкового врахування інтеграційних зв'язків. Зміст освіти має відображати різні предметні галузі сучасної науки, враховуючи тріаду: світ, людина, суспільство. Зміст освіти включає систему знань, умінь і навичок, ціннісних ставлень; його джерелом є соціальний досвід (духовна і матеріальна культура), особистий досвід учнів та вплив середовища.

Загальні підходи до теорії формування змісту освіти висвітлено у працях Н. М. Бібік, М. І. Бурди, Н. М. Буринської, Л. П. Величко, В. Ф. Паламарчук, О. Я. Савченко, О. М. Топузова та інших дослідників. Принципи формування змісту освіти розкрито в дослідженнях В. І. Бондаря, С. У. Гончаренка, О. К. Корсакової, І. В. Малафіїка, С. Е. Трубачевої та інших

Аналіз сучасних філософських, психологічних, педагогічних джерел, а також нормативних документів про освіту в Україні, зокрема Держстандарту (2020), свідчить, що альтернативою виходу із загальної освітньої кризи можна вважати реалізацію ідей інтеграції, яка є однією з важливих напрямів модернізації змісту сучасної освіти.

Сьогодні неможливо навчити дитину всього, значно важливіше сформувати в неї потребу в неперервній освіті. Тому зміст навчального матеріалу з географії визначено з огляду на корисність та потрібність його за межами школи.

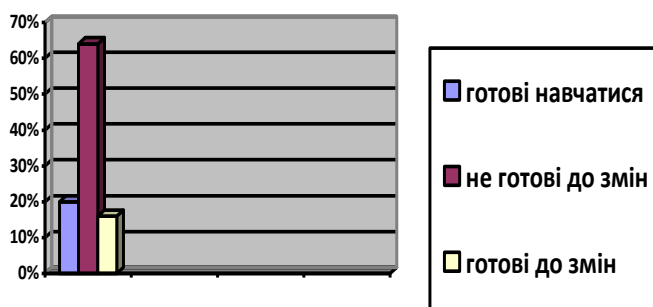
Розвиток суспільства у XXI ст. відбувається під знаком інтеграції, коли має формуватися новий тип професіонала, орієнтований на інновації, інтереси та цінності людини й суспільства. Сьогодні суспільство потребує конкретних прикладних знань та компетентностей. Тому міждисциплінарне навчання вимагає нових підходів до освіти.

Ці новації спонукали вітчизняних учених та практиків до інтенсивних дослідницьких пошуків змістового, цільового, дидактичного, методичного наповнення освітнього процесу програмами курсів за вибором для посилення інтегративної складової. Реалізація міжпредметних та надпредметних змістових ліній в освіті сприятиме формуванню в учнів прикладних природничих компетентностей.

За сприяння науковців відділу навчання географії та економіки Інституту педагогіки НАПН України для посилення варіативного чинника з метою популяризації географії як навчального предмета були створені різноманітні навчальні програми для курсів за вибором з інтегративною складовою. Після запровадження означених навчальних програм в

експериментальні заклади загальної середньої освіти Київської і Черкаської областей було проведено дослідження результатів роботи вчителів географії. В опитуванні взяв участь 131 респондент. З твердженням «Інтегроване навчання – позитивний фактор у формуванні цілісного природничого світогляду учнів», повністю згодними є 57,9% учителів. Повністю погоджуються з тим, що інтегровані курси за вибором сприятимуть упровадженню компетентнісного підходу – 21,3% учителів. Зацікавлені в збереженні географії як навчального предмета 79,2% учителів. Не готові до кардинальних змін – 64,0%, а 16,0% – готові змінюватись самі та змінювати зміст і форми надання освітніх послуг з географії. 20,0% респондентів висловилися за отримання відповідних знань. Дані показані на діаграмі 1.

Як доводять наведені результати опитування, недооцінка потенціалу інтегрованих курсів за вибором спостерігається відповідно до рівня сформованості професійної компетентності вчителів. При цьому позитивна оцінка можливостей зазначених курсів у формуванні географічної компетентності учнів значно нижча, ніж оцінка світогляд формувальної функції інтеграції географії. Така позиція респондентів дослідження пояснюється тим, що у ретроспективі історично першою у вітчизняній освіті сформувалася світоглядна парадигма, а перехід до компетентнісної парадигми в практичній діяльності вчителів української школи не є завершеним.

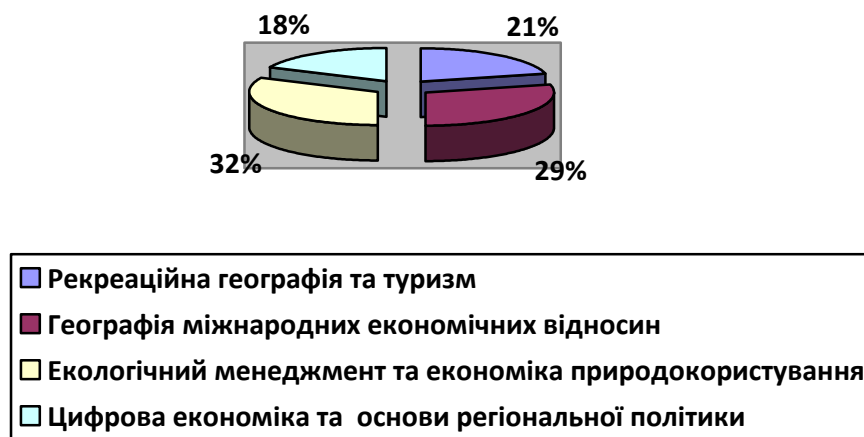
Діаграма 1.

Таким чином, існує суперечність між упровадженням компетентнісного підходу в шкільну освіту України, що зображено в Законі України «Про освіту» та недостатньою методологічною готовністю вчителів географії до формування світоглядної компетентності здобувачів освіти через інтегрований підхід в географії шляхом курсів за вибором. Так, у Законі України «Про освіту» вказано, що «метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого,

культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору.

Після проведення експериментального навчання серед вчителів географії Закарпатської, Івано-Франківської та Київської областей, що виявили бажання застосовувати і впроваджувати курси за вибором з інтегрованою складовою, намітилися позитивна динаміка, адже ці курси мають ще й профорієнтаційний характер.

В опитуванні взяло участь 529 вчителів. З них 227 вчителів обрали курси за вибором за навчальними програмами, які створені науковими співробітниками відділу навчання географії та економіки Інституту педагогіки НАПН України.

Голоси розподілились таким чином з 227 вчителів географії – 21 % обрали навчальну програму «Рекреаційна географія та туризм» для 9 класу, 29 % обрали навчальну програму «Географія міжнародних економічних відносин» для 9 класу, 32 % обрали навчальну програму «Екологічний менеджмент та економіка природокористування» для 10 класу і 18 % вчителів обрали навчальну програму «Цифрова економіка та основи регіональної політики» для 10 класу.

Оскільки характерною особливістю сучасного наукового пізнання поряд з диференціацією наук є між наукова взаємодія, взаємне проникнення наук, їх інтеграція і взаємозв'язок. Ці об'єктивно існуючі між наукові зв'язки зумовлені збільшенням кількості міждисциплінарних об'єктів вивчення. У наш час взаємозв'язок природи й людини особливо актуальний. Саме тому з'являються різноманітні форми міжпредметних зв'язків. Але які б не були програмні вимоги та методичні вказівки, вони будуть здійснюватися лише за умови обізнаності вчителя про сутність інтегрованих зв'язків.

Вміння людини, яка критично мислить: оцінювати надійність джерел інформації; виділяти необхідну інформацію та обробляти її; аналізувати та оцінювати власні чи чужі висловлювання, припущення, висновки, аргументи,

гіпотези, переконання; ставити запитання з метою одержання точнішої інформації або її перевірки; розглядати проблеми з різних точок зору та порівнювати різні позиції і підходи під час їх вирішенні; висловлювати власну позицію, влучно обирати мовленнєві засоби для побудови висловлювань; приймати обґрунтовані рішення.

Поняття «інтеграція» розглядають у різних смислових аспектах головними серед: «об'єднання», «зв'язаність», «взаємопроникнення елементів, функцій системи» та інше. Серед характерних особливостей інтеграції змісту природничих предметів на межі ХХ-ХХІ століть науковці відзначають світоглядний та розвивальний компоненти: формування інтегративного мислення здобувачів освіти, розробка концепцій цілісної природничої освіти; інтеграція знань засобами сучасних інформаційних технологій тощо. Найбільш ґрунтовно методологічну сутність інтеграції природничих дисциплін розроблено такими науковцями як С. Гончаренко, К. Гуз, Т. Засекіна, В. Ільченко. Якщо узагальнити публікації з проблеми інтеграції природничих предметів в освіті, то можна виділити такі підходи: фундаментальний (інтеграція елементів знань на основі загальних закономірностей природи), методологічний (зміст формується шляхом об'єднання інформації з різних наукових галузей навколо універсальних понять) та прагматичний. Досить поширеним серед освітян України є прагматичний підхід, який виявляється у таких цілях інтеграції, як оптимізація, раціоналізація процесів навчання. Попри широку представленість наукових досліджень, науково-методичних розробок, на допомогу вчителю щодо становлення світогляду учнів у природничій освіті проблема формування світоглядної компетентності здобувачів освіти засобами інтеграції природничих предметів потребує більш глибокого аналізу.

У психолого-педагогічній науці здійснюється перегляд багатьох теорій, окремих світоглядних ідей, фактів, які раніше здавалися безсумнівними, оскільки в системі освіти діяли інші напрями розвитку педагогіки. Ми будемо послуговуватися змістом наукових робіт вітчизняних та закордонних учених, які працювали в площині інтегрованого підходу та інтеграції в змісті навчання, в тому числі й навчання географії та економіки.

Аналіз напрацювань науковців у межах досліджуваної проблеми дає підстави стверджувати, що питання дидактичних засад упровадження інтегративного підходу в шкільній природничій освіті до цього часу не знайшло належного розв'язання і потребує подальшого вивчення. Тож обрана нами проблема дослідження полягає у з'ясуванні питання, чи є інтеграція тим методологічним принципом, що може підвищити якість навчання географії у закладах загальної середньої освіти. Якщо «так», то чим це можна довести? Якими є дидактичні засади й умови реалізації інтегративного підходу при навчанні географії? Пошук відповідей на ці запитання визначає концепцію дослідження, яка включає три взаємопов'язані концепти на методологічному, теоретичному й практичному рівнях.

Навчання завжди повинне мати дослідницький характер. Колаборативно-конструктивістська модель навчання інтегрованого змісту знань базується на дослідницькій парадигмі. Через різноманітні інтегровані курси здобувачами освіти виконуються пошуково-дослідницькі завдання, що сприяють формуванню географічної компетентності учня. Географічну компетентність дослідники пов'язують зі здатністю особистості бачити та розуміти навколишній світ, орієнтуватись у ньому, усвідомлювати свою роль і призначення, творчу спрямованість, уміти обирати цільові та значеннєві установки для своїх дій і вчинків, приймати рішення. Усі ці поняття є складовими у географічній освіті. Ключові поняття шкільних географічних курсів: «природничо-наукова картина світу», «науковий світогляд», «ціннісне ставлення до навколишнього оточення» – є складниками й світоглядної компетентності учня, які формуються і розвиваються засобами інтеграції. Ядром світоглядної компетентності є світогляд як цілісна система знань, переконань, ціннісних ставлень до природи, суспільства та місця людини у світі, який формується і розвивається в процесі навчання та практичної діяльності.

Значення географічної освіти є особливо важливим для формування в людини природничої картини світу, виховання активного відповідального громадянина і діяча. Зміст навчання конкретизується у специфічній комбінації базових загальноосвітніх предметів, що вивчаються на профільному рівні та курсів за вибором. Деякі теми з географії уточнені в освітніх програмах курсів за вибором, що сприяє плануванню індивідуальної освітньої траєкторії здобувача, варіативності, альтернативності, гнучкості освітнього процесу в школі. Вони мають бути широко представлені у змісті навчання.

У розробці навчальних програм для курсів за вибором, варто брати до уваги принципи комплексності, єдності й нерозривності, взаємозв'язку глобального, національного і краєзнавчого, практичності побудови змісту географічної освіти в школі. Отже, основним завданням функціонування в школі інтегрованих географічних курсів за вибором є формування основ природничої картини світу та визначення місця людини на Землі.

На сьогодні географія є тим інтегрованим навчальним предметом, що розкриває суть і закономірності диференціації географічної оболонки як єдиної системи. Разом з тим, якщо розглядати географію у змісті моделі «інтегрованого курсу», то постає проблема розриву дуалістичної єдності географії на «природничу та суспільну складові». Але саме у цій єдності й визначається важлива роль географії у школі – розуміння взаємозв'язків між природними компонентами, населенням і господарством на різних територіальних рівнях (локальному, державному, світовому).

Компетентнісний підхід до формування змісту географічної освіти в закладі загальної середньої освіти припускає посилення діяльнісно спрямованого навчання, що означає перетворення результатів не стільки в об'єктно-знаннево-центричні, скільки у практикоповедінкові форми (вирішення практичних задач, висловлення конкретного бачення предмета чи

процесу, аналіз співвідношення чи закономірностей, самостійне знаходження інформації для чогось конкретного, знаходження відповіді на питання: навіщо ця інформація, як нею скористатися тощо). Саме це, у певній мірі, допомагає зробити курси за вибором різних форматів.

На відміну від факультативів, курси за вибором обов'язкові для відвідування учнями, адже відіграють важливу роль у системі шкільного навчання. Це обов'язкові предмети за вибором учня, які підкріплюють обраний профіль. Головними завданнями курсів за вибором географічного спрямування в гімназії та ліцеї: сприяння у самовизначенні учнів у виборі подальшої професійної діяльності; створення позитивної мотивації навчання на обраному профілі; ознайомлення учнів з основними видами діяльності обраного профілю; активізація пізнавальної діяльності учнів]; формування інформаційної та комунікативної компетентності здобувачів освіти.

Зміст навчальних програм для курсів за вибором містять у собі поглиблене вивчення окремих тем базових загальноосвітніх програм і забезпечує підвищений (поглиблений) рівень вивчення того чи іншого навчального предмета. Курси за вибором поділяються на курси підвищеного рівня; курси, де поглиблено вивчаються окремі розділи основного курсу; курси, де поглиблено вивчаються окремі розділи основного курсу; прикладні курси; курси вивчення методів пізнання навколишнього світу; курси історії предмета; курси вивчення методів розв'язування задач.

Під час відбору змісту курсу з'ясовується закони, теорії, ідеї, принципи, поняття, уміння, навички, види учнівської діяльності пропонуються для засвоєння, яким чином навчальний матеріал буде сприяти спеціалізації навчання і формуванню профільних умінь і навичок; для яких саме професій, галузей діяльності потрібен відібраний зміст, що учні мають попередньо знати та вміти перед вивченням курсу за вибором.

Слід зазначити, що останнім часом робляться певні спроби поліпшити ситуацію, тобто почала запроваджуватися низка реформ, котрі пов'язані з майбутньою економічною ситуацією в Україні, а саме: диверсифікацією економіки (акцент на високотехнологічні напрями в розвитку господарства, тобто програмне забезпечення, біотехнології, зелена енергетика, натуральне сільське господарство, туризм); стандартизація продукції відповідно до вимог зовнішньоекономічних партнерів України; поліпшення бізнес-клімату; проведення структурних реформ (земельної, судової, регулятивної, адміністративної, фіскальної, пенсійної, освітньої, медичної тощо).

Гуманізація географічної освіти як у змісті, так і в освітньому процесі сприяє формуванню в учня його свідомості й поведінки. Складність, нерозв'язаність і невирішеність проблеми гуманізації сфери освіти полягає у відсутності чітких традицій економічного виховання та чітко визначених шляхів формування ініціативної, самобутньої індивідуальності. Її розв'язання значною мірою лежить у площині розвитку свідомої і творчої співпраці учителя та учня. При цьому зміст, форми і методи організації виховної роботи змінюються в залежності від вікових особливостей здобувачів освіти,

сформованості їхньої свідомості, інтересів, характеру, мотивів тих чи інших вчинків, що вимагає індивідуального підходу до кожного.

Індивідуальний підхід в освіті вимагає активних пошуків дієвих шляхів виховання кожного школяра з урахуванням його психічного розвитку, його особистого досвіду. Використання міжпредметних зв'язків особливо важливе в старших класах, де елементи економіки вивчаються в межах соціально-економічної географії. Саме соціальна й економічна географії досліджують територіальну організацію суспільного виробництва, форми організації життя людей. Звертаємо увагу на те, що географія населення, яка розкриває структуру й територіальну організацію населення, географія промисловості, в основі якої лежить дослідження закономірностей розвитку промислового виробництва, географії сільського господарства, транспорту, природних ресурсів, рекреаційна географія, туризм тощо, мають величезний змістовий потенціал для добору навчального матеріалу курсів за вибором. Разом з тим, саме вони володіють фундаментальними економічними поняттями й термінами, фактами, законами, теоріями, ідеями, методами пізнання. Для успішного розв'язання окресленого завдання необхідно визначити шляхи перетину економіки як елемента освітнього процесу, з різними галузями наук (географія, історія, математика тощо). Це потребує об'єднання зусиль провідних дидактів, науковців-теоретиків (представників природничих і суспільствознавчих наук), учителів-практиків. Таким чином, при використанні моделі цілісності природничих знань та вмінь географічний елемент може інтегруватись насамперед в економічний, у хімічний, біологічний та фізичний і навпаки. Водночас кожен з цих предметів може викладатися окремо, не порушуючи суто їхніх особливостей. Досягається певна рівновага між інтеграційними мотивами навчання (власне створення цілісної природничої картини світу) та можливостями інтеграції кожного з предметів, на що й спрямоване вивчення географії в закладах загальної середньої освіти через інтегрований зміст курсів за вибором.

При дослідженні актуальних проблем шкільної методики, що виникають при викладанні географії, було встановлено, що її інтегративний характер базується на використанні варіативного чинника для посилення основних географічних курсів у школі, що сприяє широкому запровадженню саме курсів за вибором.

Досліджено практику впровадження інтегративних курсів за вибором у шкільній географічній освіті й встановлено її ефективність, що підтверджує необхідність розроблення сучасних навчальних програм з природничих предметів, що є комплексними й створеними на основі єдиної освітньої галузі державного стандарту.

Дослідження проводилось на трьох етапах.

На першому, пошуково-моделювальному етапі досягнуто таких результатів:

- визначено базові теоретичні положення дослідження: мету, завдання, об'єкт, предмет, концепцію, гіпотезу, теоретичне та практичне значення, очікувані результати;
- виокремлено, на основі аналізу джерельної бази, дидактичні можливості реалізації інтегрованого змісту навчання географії та економіки для курсів за вибором в контексті вимог НУШ;
- уточнено категоріально-понятійний апарат дослідження, шляхом визначення сутності понять: «інтегроване навчання», «інтегрований підхід», «інтегрований зміст шкільної географії та економіки для курсів за вибором»;
- оновлені науково-методичні засади шкільної географічної і економічної освіти через удосконалення змісту навчальних програм;
- досліджено організаційні форми, методи і засоби навчання географії та економіки з урахуванням їх реалізації в навчальних програмах для курсів за вибором;
- з прогнозовано шляхи розв'язання зазначеної проблеми через: розроблення концептуальних положень щодо послідовної реалізації інтегрованого змісту в географічній та економічній освіті учнів; уточнення змісту та структури географічної предметної та фінансової ключової компетентностей;
- обґрунтовано основні підходи до методики навчання географії та економіки на засадах інтегрованого змісту;
- проведений кількісно-якісний аналіз й узагальнення результатів формувального експерименту засвідчили достатній рівень поінформованості вчителів щодо основних понять і категорій інтегрованого змісту при навчанні географії та економіки;
- запропоновані співробітниками відділу зміст навчальних програм для курсів за вибором, що містять інтегративну складову, відображено в публікаціях та виступах на конференціях;
- укладено Типову освітню програму (ТОП) з природничих дисциплін та Модельну програму з географії (наказ Міністерства освіти і науки України від 12.07.2021 № 795);
- підготовлено рукописи навчальних програм для курсів за вибором: «Географія міжнародних економічних відносин» 9 кл.» (В. С. Яценко, О. В. Часнікова), «Екологічний менеджмент та економіка природокористування» 10 кл.» (В. С. Яценко, А. О. Логінова), «Рекреаційна географія та туризм» 9 кл.» (Л. А. Покась, А. О. Логінова, В. С. Яценко) та «Цифрова економіка та основи регіональної політики» 10 клас (А. О. Логінова).

На другому, експериментальному, етапі, досягнуто таких результатів:

- розроблено методи, способи та форми для інтегрованого навчання географії та економіки в гімназії та ліцеї;
- експериментально перевірено форми, методи та способи навчання географії та економіки через інтегровані курси за вибором;
- обґрунтовано основні підходи до методики навчання географії та економіки на засадах інтегрованого змісту в курсах за вибором;
- підготовлені анкети для учнів гімназії та ліцею; батьків учнів гімназії та ліцею, вчителів, які викладають курси за вибором інтегрованого змісту з метою з'ясування процесу формування предметних та ключових компетентностей в закладах загальної середньої освіти України;
- створені методичні рекомендації до навчання географії в умовах воєнного стану;
- отримано відповідні Грифи МОН України до створених навчальних програм для курсів за вибором (є відповідний лист згідно рішення експертної комісії з географії від 21 липня 2022 року гриф «Схвалено для використання в освітньому процесі» Міністерства освіти і науки України за № 4.0029-2022): Рекреаційна географія та туризм» 9 кл. (Л. А. Покась, А. О. Логінова, В. С. Яценко) (0,5); «Географія міжнародних економічних відносин» 9 кл., (В. С. Яценко, О. В. Часнікова) (0,5); «Екологічний менеджмент та економіка природокористування» 10 кл. (В. С. Яценко, А. О. Логінова) (0,5); «Цифрова економіка та основи регіональної політики» 10 кл. (А. О. Логінова) (0,5);
- надруковано в методичному часописі «Географія та економіка в рідній школі» № 5-6 навчальні програми для курсів за вибором <http://lib.vippo.org.ua/periodyka.php?book=9476>
- створені методичні рекомендації для вчителів, що викладатимуть курси за вибором інтегративного змісту «Методичні орієнтири запровадження інтегрованих навчальних курсів за вибором з географії та економіки в освітній процес гімназії та ліцею» <http://lib.iitta.gov.ua/732010/>.

Аналізом проміжних результатів педагогічного експерименту в цілому підтверджено ефективність розробленого навчально-методичного забезпечення курсів за вибором з географії та економіки інтегрованого змісту; з'ясовано придатність його для використання в умовах очного, дистанційного і змішаного навчання; результати експериментальної роботи враховано у змісті розділів навчального посібника і методичних рекомендацій для вчителів. Одночасно було здійснено аналіз утруднень, які відчувають учні. Виявлено, що головні навчальні утруднення учнів пов'язані з діяльнісним компонентом змісту курсів. З'ясовано, що причини утруднень полягають у недостатній сформованості в учнів предметної (географічної) та ключової (фінансова грамотність) компетентностей.

Інновація, яку відпрацьовували науковці відділу під час експериментального етапу наукового дослідження – методика навчання географії та економіки через інтегрований зміст курсів за вибором.

На третьому, узагальнювально-впроваджувальному, етапі дослідження:

- доведено, що удосконалення інтегрованого змісту в курсах за вибором та методика навчання з географії та економіки сприяє виникненню зацікавленості учнів до вивчення цих навчальних предметів; що використання інтеграційної технології, яка забезпечує інтеграцію різно-предметних знань і вмінь, різних видів діяльності на рівні інтегрованих курсів за вибором, що поєднують географію та економіку підвищує мотивацію учнів до вивчення предметів, підвищує дослідницькі навички;

- узагальнено теоретико-експериментальні результати розроблення методики навчання географії та економіки через курси за вибором інтегрованого змісту;

- обґрунтовано, що результати наукового дослідження сприяють реалізації основних положень Нової української школи;

- соціальний ефект упровадження експериментальної методики, який полягає в тому, що інтегративна складова двох навчальних предметів дозволить запровадити інноваційні ідеї і значно підвищить якість освітніх результатів учнів, що навчаються комплексно сприймати навколишню реальність;

- упроваджено результати наукового дослідження в практику закладів загальної середньої освіти, що підтверджено довідками про впровадження (22 довідки);

- відкореговано розроблену методику навчання географії та економіки в контексті інтегрованого навчання, методичні рекомендації вчителям щодо організації курсів за вибором з інтегрованою складовою, зміст методичного посібника для вчителів, які працюють з навчальними програмами курсів за вибором «Методика розроблення та впровадження інтегрованих курсів за вибором з географії та економіки в гімназії та ліцеї»;

видано монографію «Теоретико-методичні засади інтеграції змісту навчання географії та економіки в гімназії та ліцеї»

<https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/737688> та методичний посібник «Методика розроблення та впровадження інтегрованих курсів за вибором з географії та економіки в гімназії та ліцеї»

<http://lib.iitta.gov.ua/734838/1/%D0%A3%D0%94%D0%9A%2037.02%20%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%D0%B4%D0%BB%D1%8F%20%D0%B2%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8F.pdf>

- перевірено рівень оволодіння учнями гімназії та ліцею інтегративними навиками щодо сприйняття наукової картини світу.;

- проведено анкетування за допомогою Гугл форм <https://forms.gle/PutqVgaDtYwvqnNJA>, яке виявило рівень знань про інтеграцію при вивченні географії та економіки в гімназії та ліцеї.

Обґрунтовані теоретично й перевірені експериментально результати дослідження розкрито: у рукописах навчальної продукції: навчальні програми курсів за вибором: «Рекреаційна географія та туризм» 9 кл.,

«Географія міжнародних економічних відносин» 9 кл., «Екологічний менеджмент та економіка природокористування» 10 кл., «Цифрова економіка та основи регіональної політики» 10 кл.

У рукописах виробничо-практичної продукції: методичний посібник «Методика розроблення та впровадження інтегрованих курсів за вибором з географії та економіки в гімназії та ліцеї»; рукопис методичних рекомендацій «Методичні орієнтири запровадження інтегрованих навчальних курсів за вибором з географії та економіки в освітній процес гімназії та ліцею»;

у рукописах наукової продукції: монографія «Теоретико-методичні засади інтеграції змісту навчання географії та економіки в гімназії та ліцеї», у наукових статтях, матеріалах і тезах конференцій, методичних рекомендаціях, у науковому звіті.

РОЗДІЛ II. УПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Упровадження результатів відбувалось шляхом виступів на міжнародних і всеукраїнських конференціях та семінарах, вебінарах, публікацій у збірниках матеріалів конференцій і фахових журналах; розміщення наукового доробку в електронній бібліотеці НАПН України, висвітлення на сайтах Інституту педагогіки і відділу навчання географії та економіки, у соціальній мережі Facebook на сторінці відділу навчання географії та економіки, профілів науковців відділу тощо.

Відповідно до законів України «Про освіту», «Про повну загальну освіту» здобуті результати можуть бути використані для обрання майбутньої професії учня, оскільки матимуть профорієнтаційний характер. Підготовлена продукція забезпечуватиме ефективність методичної підготовки майбутніх та сьогоденних учителів географії, готуватиме їх до роботи в умовах НУШ, оскільки методичний посібник та монографія розраховані на педагогічні заклади вищої освіти та інституті післядипломної освіти педагогічних кадрів.

Результати дослідження будуть використані для організації освітнього процесу в гімназії та ліцеї за новими стандартами, допоможуть у розробці інтегрованих навчальних програм для курсів за вибором. Інтегративна складова двох навчальних предметів дозволить запровадити інноваційні ідеї, значно підвищить якість освітніх результатів учнів, що навчаються комплексно сприймати навколишню реальність.

Апробація результатів досліджень здійснювалася шляхом виступів на науково-практичних конференціях, семінарах, кругих столах тощо:

Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тренди в науці і освіті» Казахський національний жіночий педагогічний університет м. Алмати, Республіка Казахстан, Інститут педагогіки НАПН України

Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції та фактори розвитку застосування цифрових технологій в освіті» Бухарський державний університет, м. Бухара (Узбекистан)

Всеукраїнський конкурс студентських наукових робіт зі спеціальностей «Методика навчання природничо-математичних дисциплін» (Методика навчання географії)

Обласний семінар «Проблеми реалізації концепції розвитку природничо-математичної освіти (STEM- освіти).

Міжнародна науково-практична конференція «Методика навчання природничих дисциплін у середній та вищій школі (XXVIII КАРИШИНСЬКІ ЧИТАННЯ)

Міжнародна науково-практична конференція «Географічна наука та освіта: перспективи та інновації»

Літня школа за програмою підвищення кваліфікації вчителів у межах модуля Жана Моне «Європейська якість навчання для кращої успішності учнів».

Науково-практична конференція «Питання впровадження в практику науково-інноваційних технологій в підвищенні якості навчання і виховання» Нукусській державний педагогічний університет ім. АЖІНІЯЗА м. Нукусс, Республіка Узбекистан

XIX Міжнародна науково-практична конференція «Ідеї академіка В. І Вернадського та проблеми сталого розвитку освіти і науки» Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

Транскордонний педагогічний симпозіум «Професіоналізація вчителів: психо-соціально-педагогічні тенденції та реалії» Інститут педагогічних наук м. Кишинів, Республіка Молдова

Партнерська зустріч «Співпраця закладів освіти Київської області з Інститутом педагогіки НАПН України: історія, здобутки, перспективи». Київський ОППО Шкарівський опорний ліцей-гімназія

Міжрегіональний он-лайн форум «STEM-освіта для майбутнього»

Обласний семінар «Методичні аспекти реалізації освітнього процесу з географії в умовах воєнного часу». Закарпатський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Міжнародна конференція «Інноваційні наукові дослідження у галузі педагогіки та психології» м. Запоріжжя 11-12 лютого 2022 р.

Міжнародна конференція III International conference on sustainable futures: environmental, technological, social and economic matters

Обласний семінар «Викладання географії в умовах НУШ» Комунальна установа «Міський центр професійного розвитку педагогічних працівників» Чернівецької міської ради та Чернівецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Міжрегіональна науково-практична конференція «Війна і сучасна географічна освіта і просвіта» Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Українське географічне товариство

IX Всеукраїнська науково-практична конференція (з міжнародною участю) «Географія та екологія: наука і освіта» Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини м. Умань, листопад 2022 р.

Круглий стіл «Діяльність центрів професійного розвитку педагогічних працівників в умовах воєнного стану».

Відкритий педагогічний діалог «Київщина: освіта нескорених».

I Всеукраїнська науково-практична конференція «Нова українська школа: від теорії до практики».

Вебінар «Як відображено вимоги Державного стандарту базової середньої освіти в модельних програмах і підручниках для 5 класу»

Міжнародний форум «Трансформації в освіті: виклики і перспективи» Видавництво «Ранок» м. Харків,

Всеукраїнська науково-практична онлайн-конференції з міжнародною участю «Лише той Учитель, хто живе так, як навчає», присвяченої

Всесвітньому Дню філософії

Полтавська академія неперервної освіти ім. М. В. Остроградського, м. Полтава, 17.11.22 р..

Освітній воркшоп «Що і як в освіті в умовах воєнного стану?» Інституту модернізації освіти 28 квітня 2022

ХСVІ Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Осінні наукові читання-2022» р.: 5 вересня 2022 м. Луцьк

Науково-практична конференція «Концептуальні ляхи розвитку освіти та педагогічної науки» 16-17 вересня 2022 р. м. Чернігів:

Регіональна науково-краєзнавча конференція «Роль педагога у впровадженні інноваційних технологій в освітній процес: історія та сьогодення» (Гімназія № 11, м. Бердичів, 08-09.05.23 р.).

XI Міжнародній Антарктичній Конференції, яка присвячена 160-річчю з дня народження В. І. Вернадського – першого президента Української академії наук, засновника вчення про ноосферу (Державна установа Національний антарктичний науковий центр МОН України у співпраці з Національною академією наук України, відділом навчання географії та економіки Інституту педагогіки НАПН України, м. Київ, 10-12.05.23 р.).

Участь в програмному комітеті та в редакційній групі часопису The International Conference on Mathematics, Science and Technology Education (ICon-MaSTEd) is a peer-reviewed international conference, which covers research on mathematics, science and technology education, along with technology-enhanced learning, including blended learning, E-learning, ICT-based assessment, mobile learning etc. <https://icon-masted.easyscience.education/2023/index.html>

Завідувачка відділом брала активну участь у рецензуванні наукових робіт наукового часопису Education Journal <http://www.educationjournal.net/reviewers>

VIII Всеукраїнська науково-практична конференція з історії освіти з міжнародною участю «Педагогічна біографіка в освітньо-науковому просторі в умовах воєнної доби: нові виклики і завдання» (НАПН України, Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського, м. Київ, 16.05.23 р.).

Навчальний тренінг «Лідерство в часи криз» за підтримки Міністерства освіти, науки та досліджень Австрії Домініком Айзенманном та OeAD (Австрійська служба міжнародної співпраці в галузі освіти і досліджень) на базі Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти 15-16 травня 2023.

Проведення гостьових лекцій в Університеті Григорія Сковороди в Переяславі, в Житомирському державному університеті імені Івана Франка, в Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Короленка, в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Результати наукового дослідження впровадженні у

заклади загальної середньої освіти: гімназія № 290 м. Києва, Бучанський ліцей № 5 Київська область, Слов'янський заклад загальної середньої освіти I-III ступенів № 8 Донецька область, Ліцей № 17 м. Житомир, Глевахівський академічний ліцей Київської області, Устимівський ліцей Ковалівської сільської ради Білоцерківського району Київської області, Лужанський опорний заклад загальної середньої освіти I-III ступенів імені Василя Орелецького Чернівецька область, Мамаївський ЗЗСО I-III ступенів Чернівецька область, Комунальна обласна спеціалізована школа-інтернат П-III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів «Багатопрофільний ліцей для обдарованих дітей», ЗНЗ № 190 м. Києва, гімназія «Троещина» м. Київ, Білоцерківський ліцей «Мала академія наук» Білоцерківської ради Київської області.

заклади вищої освіти: Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, Житомирський державний університет імені Івана Франка, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Уманський педагогічний університет імені П. Тичини, Університет Г. Сковороди в Переяславі.

обласні інститути післядипломної педагогічної освіти: Миколаївський, Івано-Франківський, Закарпатський, Житомирський, Київський (м. Біла Церква), Чернівецький, Волинський.

Результати дослідження впроваджуються в освітній процес закладів загальної середньої освіти через навчальні програми з інтеграційним змістом для курсів за вибором, що мають профорієнтаційний характер і можуть бути використані для обрання майбутньої професії учня, а також забезпечують підвищення якості природничо-наукової освіти в аспекті формування в учнів цілісності та фундаментальності знань про навколишнє середовище, життя в соціумі, глобальні та інтеграційні процеси в світі, оволодіння інтегративною складовою в базових курсах географії та економіки, дослідницькою компетентністю.

Під час лекцій серед слухачів курсів підвищення кваліфікації в обласних інститутах післядипломної педагогічної освіти проводилось навчання вчителів щодо впровадження курсів за вибором з інтегративним змістом та надавалися їм методичні рекомендації.

Підготовлені методичний посібник та монографія за змістом забезпечуватиме ефективність методичної підготовки майбутніх та сьогоденних учителів географії, готуватиме їх до роботи в умовах НУШ.

Результати дослідження будуть використані для організації освітнього процесу в гімназії та ліцеї за новими стандартами, допоможуть у розробці інтегрованих навчальних програм.

Упровадження результатів наукових досліджень у практику здійснюється на основі угод, укладених відділом навчання географії та економіки із закладами загальної середньої освіти – 6, управліннями освіти – 2, обласними інститутами післядипломної педагогічної освіти – 6, із закладами вищої освіти – 4.

Ефективність результатів дослідження засвідчують довідки про їх упровадження в практичну діяльність **закладів загальної середньої освіти**: гімназія № 290 м. Києва (довідка № 463 від 02.12.22 р.), Бучанський ліцей (довідка № 5 Київська область № 01/466 від 30.11.23 р.); Слов'янський заклад загальної середньої освіти I-III ступенів № 8 Донецька область (довідка № 77 від 01.11.2023 р.); Ліцей № 17 міста Житомира (довідка № 268 від 02.11.23 р.); Глевахівський академічний ліцей Київської області (довідка № 01/22/238 від 30.10.23 р.); Устимівський ліцей Ковалівської сільської ради Білоцерківського району Київської області (довідка № 05-653 від 30.10.23 р.); Лужанський опорний заклад загальної середньої освіти I-III ступенів імені Василя Орелецького Чернівецька область (довідка № 51 від 30.10.23 р.); Мамаївський заклад загальної середньої освіти I-III ступенів Чернівецька область (довідка № 229 від 30.10.23 р.); Комунальна обласна спеціалізована школа-інтернат II-III ступенів з поглибленим вивченням окремих предметів «Багатопрофільний ліцей для обдарованих дітей» (довідка № 60 від 30.10.23 р.); Житомирський приватний християнський ліцей «Сяйво» міста Житомир (довідка № 187 від 02.11.23 р.); Білоцерківський ліцей «Мала академія наук» Білоцерківської ради Київської області (довідка № 64 від 30.10.23 р.).

Заклади вищої освіти: Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка (довідка № 015-72/578 від 16.10.23 р.); Житомирський державний університет імені Івана Франка (довідка № 1576/32 від 06.11.2023 р.); Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка (довідка № 04-571/3/85 від 30.10.23 р.).

Заклади післядипломної педагогічної освіти: Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (довідка № 808/17-23 від 07.11.23 р.); Івано-Франківський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (довідка № 01/653 від 07.11.2023); Закарпатський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (довідка № 01-08/374 від 18.10.2023 р.); Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (довідка № 01/663 від 02.11.2023 р.); Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів (м. Біла Церква) (довідка № 01-15/1036 від 30.10.23 р.); Чернівецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (довідка № 01-17/588 від 27.10.23 р.); Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти (довідка № 494/02-13 від 02.11.23 р.).

Оприлюднення і розповсюдження результатів досліджень здійснювалася шляхом публікацій у часописах, що індексовані Scopus та WoS (6 статей), у фахових часописах (6 статей), збірниках наукових праць (83 тез і матеріалів наукових конференцій), участі наукових співробітників у конференціях, форумах, виставках, круглих столах, лекціях для слухачів курсів підвищення кваліфікації обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти.

Загалом за звітний період (2021–2023 рр.) співробітниками підготовлено до друку і опубліковано **117** наукову працю (у т. ч.) *рукопис підручника – 1, модельні навчальні програми – 3, навчальні програми інтегрованого змісту для курсів за вибором – 4; методичний посібник для вчителів – 1; робочий зошит для учнів – 3; методичні рекомендації – 5, монографія – 1, статті – 14*, в тому числі **Scopus** та **WoS – 6 тези – 93**).

ВИСНОВКИ

Розвиток суспільства в ХХІ столітті відбувається під знаком інтеграції, коли має формуватися новий тип професіонала, орієнтований на інновації, інтереси та цінності людини й суспільства. Одним із напрямків реформ загальної середньої освіти в Україні є введення інтегрованого навчання, зокрема через запровадження нових інтегрованих курсів. Для розв'язання поставлених завдань нами було використано комплекс загальнонаукових методів, які взаємодоповнюють один одного та забезпечують можливість всебічного вивчення предмета дослідження: теоретичні, емпіричні та методи математичної статистики.

Змістова поліструктурність освітнього процесу з географії дозволила здійснити її системний аналіз, що передбачав вивчення не лише теоретичного географічного змісту, але й надання інформації інтегрованого характеру, яка базується на змісті природничих понять. Географія, як наука, склалася історично і продовжує збільшувати власний науковий потенціал, безперервний процес наукового пізнання, через конкретних людей – дослідників, вчених тощо. Географія – це комплекс природничих та суспільних наук, що вивчає географічну оболонку Землі, а отже в її змісті вже закладена інтегрована складова. Географічна освіта це витвір географічної науки, яка зазнала три основних етапи: описовий, аналітичний і конструктивний. При цьому кожний наступний етап географічної освіти не скасовував попередній, а залучав його. У кожному з етапів відображалися найважливіші парадигми науки, які панували в ній. Географія в школі – це класична навчальна дисципліна, яка бере активну участь у формуванні в учнів наукової картини світу. Унікальність сучасної шкільної географії в тому, що вона інтегрує одночасно природничі (фізична географія), цивільні (соціальна й економічна географія) та інформаційнотехнічні (картографічна складова) галузі знань. Жодна з галузей знань не має причетності відразу до декількох блоків наук і можливості інтегрувати в собі настільки різноманітні відомості й закономірності. Але, в природі немає поділу на навчальні предмети, а все взаємозв'язане, саме тому важливо, щоб в учнів склалося цілісне сприйняття світу. На жаль, учні часто не бачать взаємозв'язку між окремими шкільними предметами, а без нього неспромога зрозуміти значення багатьох процесів і явищ у природі. Учні часто не вміють послуговуватись знаннями одного навчального предмету до знань іншого, наприклад взаємозв'язок географії та хімії, географії та біології, економіки та географії, екології та географії тощо.

Перехід України на нові основи і механізми господарювання викликають необхідність сформувати у кожного випускника закладу загальної середньої освіти основи сучасної термінології, необхідної для використання в різних життєвих ситуаціях. Значні можливості для цього закладені в навчальних предметах «Географія», «Основи економічних знань», «Фінансова грамотність» та «Прикладна економіка». Проведений в процесі

дослідження аналіз літературних джерел, вивчення педагогічного досвіду показали, що далеко не всі вчителі географії підготовлені до формування в учнів чіткої системи інтегрованих понять, що пояснюється відсутністю відповідної належно обґрунтованої методики навчання.

Теоретичний аналіз проблеми дослідження дав змогу визначити декілька періодів розвитку навчальних курсів, які несуть в собі інтегровану інформацію, в тому числі й на уроках географії та економіки. Кожен з них був результатом соціально-політичних, економічних та освітніх змін у країні, які зумовлювали зміну підходів до визначення змісту навчання, створення відповідних навчальних програм і підручників та підходів до викладу в них змісту інтегрованого навчального матеріалу.

Під час педагогічних розвідок дослідниками обґрунтовано психолого-педагогічні умови, що забезпечують процес формування інтегрованих понять: зацікавленість вчителя географо-економічною тематикою; побудова процесу формування нових понять на основі попередньої географо-економічної підготовки учнів; готовність здобувачів освіти до сприйняття та засвоєння відповідного навчального матеріалу через релаксуючі та вмотивовані завдання; поступове та поетапне залучення учнів до творчої роботи з формування географо-економічних понять; складання навчальних завдань з урахуванням індивідуальних психофізіологічних особливостей учнів-підлітків.

Науковцями відділу навчання географії та економіки Інституту педагогіки НАПН України розроблено критерії відбору навчального географічного та економічного інтегрованого змісту для курсів за вибором, створені методичні рекомендації для вчителів щодо впровадження курсів за вибором інтегрованого змісту, пропонується методика навчання географії та економіки через курси за вибором інтегрованого змісту.

Вирішення завдання щодо застосування інтеграційних складових має здійснюватися у процесі освітньо-навчальної тріади: від пропедевтики до інтеграційної підготовки і власне інтегрованого навчання

Отже, географія за своїм змістом є комплексною та інтегрованою наукою. Ця особливість знайшла відображення й у меті та змісті навчання географії в закладах загальної середньої освіти. З одного боку, цей предмет містить фізико-географічний складник (явища та зміни в природі), а з іншого – соціально-географічний (поєднує економіку, суспільні дисципліни тощо). Відтак вивчення навколишнього середовища та природних явищ здійснюється з використанням універсального інструментарію: дослідження, прогнозування та моделювання. Опановані учнями під час вивчення природничих предметів знання про природу і людство на планеті Земля географія об'єднує в єдину наукову картину світу. Саме тому шкільна географія є базовим світоглядним навчальним предметом у закладі загальної середньої освіти.

Проведене дослідження не претендує на вичерпність всіх аспектів проблеми інтегрованого навчання з географії та економіки в закладах загальної середньої освіти. Потребують розробки концептуальні та методичні

засади реалізації інтегративного підходу до навчання географії та економіки на профільному рівні навчання, створення відповідного навчально-методичного забезпечення освітнього процесу, зміст загально природничого, географічного, економічного та суспільного компонентів згідно з Державним стандартом базової середньої освіти, спрямований на посилення інтегративної спрямованості навчання географії і розкриття її ролі у контексті формування культурних цінностей людства.

Список публікацій

Збірники наукових праць, матеріалів і тез доповідей конференцій

1. Надтока В. О., Васильєва Д. В., Горошкін І. О. Формування в учнів основної школи математичної, природничої й читацької грамотності в контексті Міжнародного моніторингового дослідження PISA. Вісник ТІМО, 1-2 (81). стор. 36-45. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/725485>
2. Яценко В. С. Популяризація об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО і поширення знань про спадщину серед туристів та/або як це зробити Регіональний туризм: сучасний стан та шляхи оптимізації ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна. URL: <https://conf.krok.edu.ua/RT/RT/paper/view/431>

II. ВИРОБНИЧО-ПРАКТИЧНА ПРОДУКЦІЯ

Практичні посібники

Методичні посібники

1. Назаренко Т., Криловець М., Яценко В., Логінова А., Часнікова О. Методика розроблення та впровадження інтегрованих курсів за вибором з географії та економіки в гімназії та ліцеї : методичний посібник. [Електронне видання]. – Київ : Педагогічна думка, 2023. – 144 с.
<http://lib.iitta.gov.ua/734838/1/%D0%A3%D0%94%D0%9A%2037.02%20%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%0%B8%D0%BA%20%D0%B4%D0%BB%D1%8F%20%D0%B2%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8F.pdf>

III. НАВЧАЛЬНА ПРОДУКЦІЯ

Освітні і навчальні програми

III. НАВЧАЛЬНА ПРОДУКЦІЯ

Навчальні програми (модельні, освітні)

1. Модельна навчальна програма «Природничі науки. 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти. Білик Ж.І., Засекіна Т.М., Лашевська Г.А., Яценко В.С.
<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Prirod.osv.galuz/Pryrod.nauky.5-6-kl.Bilyk.ta.in.14.07.pdf>
2. Модельна навчальна програма «Географія. 6-9 класи» для закладів загальної середньої освіти

URL.: https://osvita.ua/doc/files/news/863/86384/Geografiya_6-9_kl_Zapotockij_S_P_t_a_in_.pdf (співукладачі: Назаренко Т. Г., Яценко В. С., Грома В. Д.)

3. Модельна навчальна програма «Підприємництво і фінансова грамотність». 8-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Кузнецова А. Я., Довгань А. Л, Часнікова О. В., Шніцер О. П., Тригуб О. В., Гірченко Т. Д., Шабанова О. В., Харченко А. М., Нагайчук Н. Г.) URL: <http://surl.li/ilzsp>

4. Яценко В. С., Покась Л. А., Логінова А. О. Навчальна програма для курсу за вибором «Рекреаційна географія та туризм» https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2022/05/1.-Rekreatsiyna-heohrafiia-ta-turyzm_YAtsenko-Pokas-Lohinova.pdf

5. Яценко В. С., Часнікова О. В. Навчальна програма для курсу за вибором «Географія міжнародних економічних відносин» <https://undip.org.ua/library/heohrafiia-mizhnarodnykh-ekonomichnykh-vidnosyn-9-klas-navchalna-prohrama/>

6. Яценко В. С. Логінова А. О., Навчальна програма для курсу за вибором «Екологічний менеджмент та економіка природокористування» https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2022/05/1.-Ekolohichnyy-menedzhment-ta-ekonomika-pryrodokorystuvannia_YAtsenko-Lohinova.pdf

7. Логінова А. О. Навчальна програма для курсу за вибором «Цифрова економіка та основи регіональної політики» https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2022/05/1.-TSyfrova-ekonomika-ta-osnovy-rehionalnoi-polityky_Lohinova.pdf

Підручники

1. Топузов О. М., Грома В. Д., Ільницький І. М., Полтавченко Д. В. Географія: підручник для 6 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 255 с. Режим доступу: <https://www.calameo.com/read/0061919637bffc1588e82>

Навчальні посібники (навчально-методичні, навчально-наочні посібники, хрестоматії, практикуми, робочі зошити)

Назаренко Т. Г., Яценко В. С., Часнікова О. В. Методичні рекомендації методичні рекомендації «Навчання географії в умовах воєнного стану» <https://undip.org.ua/news/strong-metodychni-rekomendatsii-shchodo-navchannia-heohrafiia-strong-strong-v-umovakh-voiennoho-stanu-strong/>

Назаренко Т. Г., Полтавченко Д. В. (2022) *Методичні орієнтири запровадження інтегрованих навчальних курсів за вибором з географії та економіки в освітній процес гімназії та ліцею: методичні рекомендації* [Навчальний матеріал] – Київ. – 24 с. <http://lib.iitta.gov.ua/732010/>

Полтавченко Д. В. Природничі науки: географія : навч. посібн. для 7 кл. закл. загал. серед. освіти. У 2 ч. Ч. 1 / Д. В. Полтавченко — Київ : ТОВ «ОП «Ліга крилатих»», 2023. — 60 с.

Полтавченко Д. В. Природничі науки: географія : зошит для підсумкових робіт для 7 кл. закл. загал. серед. освіти / Д. В. Полтавченко. — Київ : ТОВ «ОП «Ліга крилатих»», 2023. — 16 с.

ІV. ДОВІДКОВА ПРОДУКЦІЯ

Бібліографічний покажчик

Довідкові видання (словники, довідники, енциклопедії, тощо)

1. Яценко В. С. Географія : Довідник абітурієнта для підготовки до ЗНО та ДПА. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2022. 264 с.

Збірники матеріалів і документів Інформаційно-аналітичний огляд

1. Актуальні аспекти розвитку STEM-освіти у навчанні природничо-наукових дисциплін: збірник матеріалів ІУІ Міжнародної науково-практичної конференції, м. Кропивницький, 14-15 травня 2021 р. / за заг. ред. Н. О. Гончарової, О. С. Кузьменко, В. В. Фоменка. м. Кропивницький: Льотна академія НАУ, 2021. - 236 с.

2. Надтока В. О., Васильєва Д. В., Горошкін І. О. Формування в учнів основної школи математичної, природничої й читацької грамотності в контексті Міжнародного моніторингового дослідження PISA. Вісник ТІМО, 1-2 (81). стор. 36-45. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/725485>

3. Яценко В. С. Популяризація об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО і поширення знань про спадщину серед туристів та/або як це зробити Регіональний туризм: сучасний стан та шляхи оптимізації ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна. URL: <https://conf.krok.edu.ua/RT/RT/paper/view/431>

V. СТАТТІ

Статті у виданнях, що індексуються в Scopus і Web of Science Core Colection

1. Nazarenko T., Topuzov O., Chasnikova O., Dubrovina I. Role of geography teacher in forming the pupils' cartographic competence. *Prace i Studia Geograficzne*. – 2021, – Vol. 66.2, P. 43–53 <https://wgsr.uw.edu.pl/pisg/?p=1787> DOI: 10.48128/pisg/2021-66.2-03 (Scopus)

2. Chasnikova O., Nazarenko T., Nesterovich B., Tarasenko G., Dubrovina I. Implementation the principle European education in the New Ukrainian school. *Czech-Polish historical and pedagogical journal*. <https://doi.org/10.5817/cphpj-2020-026> (Web of Science Core Collection)

3. Krapivina G. Experience of the Project Approach to Non-Standard Forms of Youth Employment 'Volunteering' and 'Voluntourism' (Based on the Example of Public Authorities in Mariupol) / G. Krapivina, M. Pakhomova, N. Boretskaya, O. Chasnikova, Y. Burtseva // *Public policy and administration*. – 2021, – Vol. 20, № 3/2021, P. 422-430 URL: <https://lib.iitta.gov.ua/727970/>(Scopus)

4. Budnyk, O., Matveieva, N. ., Fomin, K. ., Nazarenko, T. ., & Kalabska, V. . (2021). Preparation of future teachers for the introduction of digital innovation in a Rural School: problems and prospects. *Revista Brasileira De Educação Do Campo*, 6, e13124. <https://doi.org/10.20873/uft.rbec.e13124> (Scopus)

5. S V Yarkov, T H Nazarenko, N B Panteleeva, O V Bondarenko and I M Varfolomyeyeva (2022). Regional landscape technical system: history of knowledge and specifics of economic development. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science* volume 1049 - 012036. <https://iopscience.iop.org/issue/1755-1315/1049/1> Scopus

6. Nazarenko, T., Iakovleva, V., Vlasenko, R., Kondratiuk, A., and Dudchak, H. (2023). Development of students' informational and communicative competence based on the introduction of digital learning tools, Inequality, Informational Warfare, Fakes and Self-Regulation in Education and Upbringing of Youth, *Youth Voice Journal* Vol. II, pp. 66-87. ISBN (ONLINE): 978-1-911634-79-9 <http://www.rj4allpublications.com/> DOI: [10.13140/RG.2.2.30896.02567](https://doi.org/10.13140/RG.2.2.30896.02567) Scopus

Статті у зарубіжних виданнях, що індексуються в інших наукометричних базах:

1. Криловець М. Г. Використання засобів іпотерапії у соціальній адаптації старшокласників *Aktualne problem społeczne Ukrainy I Polski. Aspekty edukacyjne I sociokulturo*. Chelm. 2021. – P.197-209.

Статті, внесені до переліку наукових фахових видань України:

1. Назаренко Т. Г., Полтавченко Д. В. Дослідження функції географічної складової в шкільних природничих інтегрованих курсах. Український педагогічний журнал. 2022- № 3, С. 90-99 <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-3-90-99>
2. Назаренко, Т. (2022). Створення шкільного підручника географії на засадах інтегрованого навчання. *Проблеми сучасного підручника*, (28), 80–89. <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2022-28-80-89>
3. Назаренко, Т., Браславська, О., & Озерова, Л. (2022). Вивчення географії в закладах загальної середньої освіти через інтегрований зміст курсів за вибором. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*, (1(7)), 39–49. [https://doi.org/10.31499/2706-6258.1\(7\).2022.261084](https://doi.org/10.31499/2706-6258.1(7).2022.261084)
4. Nazarenko, T., Honcharova, N., & Sippi, V. (2022). STAGES AND CONDITIONS OF IMPLEMENTATION OF STEM EDUCATION IN UKRAINE. *Scientific Notes of Junior Academy of Sciences of Ukraine*, (2-3(21-22)), 97–103. https://doi.org/10.51707/2618-0529-2021-21_22-10
5. Часнікова, О. ., Довгань, А. . (2023). Перспективний погляд чи look forward to на розвиток шкільної економічної освіти в Україні. *Проблеми сучасного підручника*, (29), 208–217. <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2022-29-208-217>
6. Яценко, В. (2022). Практичні рекомендації щодо структурування методичного апарату навчального видання для інтегрованих курсів природничих наук. *Проблеми сучасного підручника*, (28), 212–219. <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2022-28-212-219>

Статті у вітчизняних виданнях, що не внесені до переліку наукових фахових видань України:

1. Назаренко, Т. . (2023). Викладання географії в умовах НУШ Педагогічний вісник Поділля, 3. стор. 3-14. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/736413>
2. Назаренко, Т. . (2023). Методика використання краєзнавчого матеріалу на уроках географії в гімназії. *Науковий збірник Велика Волинь* (65). стор. 123-133. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/736829>

VI. МАТЕРІАЛИ І ТЕЗИ КОНФЕРЕНЦІЙ, ФОРУМІВ...

Міжнародні за кордоном

1. Часнікова О.В. Застосування BYOD – технології у шкільній економічній освіті. Інформаційні технології та менеджмент у вищій освіті та науці: XX Міжнародна науково-практична конференція «Waysof distance learning development in current conditions» (22-24 травня 2023 р., Мюнхен, Німеччина) С.248-251 URL: <http://surl.li/mgpxj>

2. Яценко, Володимир. Методи навчання як основа компетентнісного потенціалу природничої освітньої галузі. "Educația de calitate în contextul provocărilor societale", conferință științifică cu participare internațională (2022 ; Chișinău). Educația de calitate în contextul provocărilor societale : Materialele conferinței științifice cu participare internațională, 21 octombrie 2022 / coordonatori științifici: Lilia Pogolșa, Nelu Vicol ; comitetul științific: Barbăneagră Alexandra [et al.]. – Chișinău : S. n., 2022 (СЕР UPS). – 530 p. : fig., tab. С. 180 – 185. [цит. 31.10.2022]. Доступно: file:///C:/Users/%D0%9F%D0%9A/Desktop/volum%20conferin%C8%9B%C4%83_2022_varianta%203.pdf

Міжнародні в Україні

1. Гончарова Н.О. Сучасні технології в STEM-освіті: доповнена реальність. *Актуальні аспекти розвитку STEM-освіти у навчанні прородничо-наукових дисциплін*: збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Льотної академії Національного авіаційного університету, м. Кропивницький, 12-13 травня 2021 р. / за заг. ред. Н. О. Гончарової, О. С. Кузьменко. Кропивницький : Льотна академія НАУ, 2021. С. 65-67.

2. Логінова А. О. Шкільний музей як освітній простір для вивчення географії та його можливості. Психологія та педагогіка: необхідність впливу науки на розвиток практики в Україні: збірник тез та наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції ГО «Львівська педагогічна спільнота», м. Львів, Україна, стор. 121-124. <http://lib.iitta.gov.ua/725113/>

3. Логінова А. О. Вивчення наукової спадщини вчених в умовах дистанційного навчання географії. *Географічна наука та освіта: перспективи й інновації*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Переяслав, 20-21 трав. 2021 року). Переяслав (Київська обл.). 2021. С. 81-83. <http://lib.iitta.gov.ua/725115/>

4. Логінова А. О., Сидоренко А. О. Дистанційна організація позаурочної роботи з використанням наукової спадщини географів. *Географічні дослідження: історія, сьогодення, перспективи*: збірник

наукових праць (за матеріалами щорічної міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів, присвяченої пам'яті професора Г. П. Дубинського. Харків, 8 квіт. 2021 р.). Вип. 14. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 96-99. <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/725114>

5. Логінова А. О., Сидоренко А. О. Проєкт НМК для вивчення наукової спадщини вчених в реаліях дистанційного навчання географії. *Проблеми сучасного підручника: збірник тез Міжнародної науково-практичної інтернет конференції* (електронне наукове видання), 20-21 травня 2021 р., Київ.: Педагогічна думка, 2021. С. 137-139. <http://lib.iitta.gov.ua/725136/>

6. Логінова А. О. Формування наукового світогляду учнів засобами наукової спадщини на уроках географії. Збірник тез II Міжнародної науково-практичної конференції «*Географічна наука та освіта: перспективи й інновації*». 19-20 жовтня 2022 року, м. Переяслав. С. 74 – 77. <http://lib.iitta.gov.ua/732671/>

7. Логінова А.О. Наукова спадщина географів крізь призму діяльнісного та особистісно-орієнтованого підходів. Збірник тез ХСVI Міжнародної науково-практичної інтернет - конференції «*Осінні наукові читання-2022*». 5 вересня 2022 року, м. Луцьк. С. 124–127. <http://lib.iitta.gov.ua/732677/>

8. Логінова А.О. Реалізація інтегрованого змісту географії та економіки через використання наукової спадщини діячів географічної науки. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «*Концептуальні шляхи розвитку освіти та педагогічної науки*». 16-17 вересня 2022 року, м. Чернігів. Одеса: Видавництво «Молодий вчений», 2022. С. 36 – 40. <http://lib.iitta.gov.ua/732681/>

9. Логінова А.О. Реалізація інтегрованого змісту в межах курсу за вибором «Цифрова економіка та основи регіональної політики» (10 клас). *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки за 2022 рік*. Київ: Інститут педагогіки НАПН України, Педагогічна думка, 2022. <https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/Anotovani-rezultaty-za-2022-rik-2.pdf>

10. Надтока. В. О. Особливості структурування блоків завдань для перевірки природничо-наукової грамотності здобувачів освіти в процесі вивчення географічних курсів. ІУ міжнародна науково-практична конференція «Актуальні аспекти розвитку STEM-освіти у навчанні природничо-наукових дисциплін» Льотна академія НАУ, м. Кропивницький, Україна, стор. 136-142.

URL: <http://www.glau.kr.ua/images/docs/sbornik/material...>

11. Назаренко Т. Г. Розробка методичних засад для реалізації інтегрованого змісту навчання географії в гімназії та ліцеї. Трансформація освіти в контексті процесів глобалізації : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Дніпро, 12 березня 2021 р) Міжнародний гуманітарний дослідницький центр, м. Дніпро, Україна, стор. 32-34. URL: <https://researcheurope.org/product/book-15/>

12. Назаренко Т. Г. Використання геоінформаційних технологій в процесі навчання географії в ліцеї. Ресурсно-орієнтоване навчання в «3D»: доступність, діалог, динаміка : збірник тез доповідей I Міжнародної науково-практичної інтернет конференції (22-23 лютого 2021 р. м. Полтава) Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», м. Полтава, Україна, стор. 84-88. URL: <http://lib.itta.gov.ua/id/eprint/725211>

13. Назаренко Т. Г. Методика формування українознавчих понять в шкільних географічних курсах за вибором. Географічна наука та освіта: перспективи й інновації : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., Переяслав, 20-21 трав. 2021 р. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», м. Переяслав-Хмельницький, Україна, стор. 122-125. URL: <https://drive.google.com/file/d/1mFfRm7iz8DaVeg3-p...>

14. Назаренко Т. Г. Компетентнісний підхід при вивченні географії. Інноваційні наукові дослідження у галузі педагогіки та психології : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 11–12 лютого 2022 р. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2022. – 196 с. – 123-126. <http://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/7942/document.pdf>

15. Назаренко Т. Г. Методична підготовка майбутніх вчителів природничих дисциплін в педагогічних університетах. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Методика навчання природничих дисциплін у середній та вищій школі» (КАРИШИНСЬКІ ЧИТАННЯ) (м. Полтава, 27-28 травня 2022 р.) / За заг. ред. проф. М.В. Гриньової. – Полтава : Астроя, 2022. – 364 с. С. 19-22 URL: <http://lib.itta.gov.ua/id/eprint/725426>, <http://pnpu.edu.ua/news/na-prirodnichomu-fakulteti-pnpu-imeni-v-g-korolenka-vidbulisya-xxvii-karishinski-chitannya.html>

16. Назаренко Т. Г. Формування інтегрованого змісту в шкільних географічних та економічних курсах за вибором. Збірник тез II Міжнародної науково-практичної конференції «Географічна наука та освіта: перспективи й інновації». 19-20 жовтня 2022 року, м. Переяслав. С. 84-88 <https://fhpost.uhsp.edu.ua/category/novyny-kafedry-geografiyi-ekologiyi-i-metodyky-navchannya/>

17. Назаренко Т. Г. Освітня політика України в умовах глобалізації та євроінтеграції. Збірник тез VII Морозівських читань. «Педагогіка у відкритому освітньо-науковому просторі: сутність, проблеми, майбутнє» Київ, НПУ імені М.П. Драгоманова – 2022. С. 119-114 <https://pf.npu.edu.ua/fakultet/struktura/kafedry/kafedra-pedahohiky-pf-npu/oholoshennia-kp>

18. Назаренко Т. Г., Яценко В. С. Філософсько-педагогічні засади формування ключових компетентностей в учнів на заняттях курсів за вибором інтегрованого змісту. Всеукраїнська науково-практична онлайн-конференція з міжнародною участю, присвячена Всесвітньому Дню філософії «Лише той учитель, хто живе так, як навчає». Полтава 17

листопада 2022 р. ПАНО ім. М. В. Остроградського – С.118-121.
[http://pano.pl.ua/novyny-poippo-blohom/item/6070-psykholohichna-pidtrymka-](http://pano.pl.ua/novyny-poippo-blohom/item/6070-psykholohichna-pidtrymka)

19. Назаренко Т. Г. Дослідження інтегрованого змісту навчання географії та економіки в курсах за вибором у гімназії та ліцеї *Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки за 2022 рік*. Київ: Інститут педагогіки НАПН України, Педагогічна думка, 2022.
<https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/Anotovani-rezultaty-za-2022-rik-2.pdf>

20. Назаренко Т. Г. Перспективи розвитку шкільної географічної освіти в НУШ. *Інтеграція фундаментальних та прикладних досліджень в географічній, екологічній та хімічній освіті*: зб. VIII Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції (м. Умань. 25 листопада 2022 року)
<https://pgf.udpu.edu.ua/archives/26988>

21. Назаренко Т. Г. Інтеграція в шкільній географічній освіті In: Географія та туризм: *Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди* (28 лютого - 1 березня 2023 р., м. Харків) . ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, м. Харків, Україна, стор. 24-28. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735335>

22. Назаренко Т. Г. Формування туристичних знань засобами шкільної Географії. *Туристичний бренд як чинник формування позитивного іміджу територіальних громад*: (проводиться в рамках туристичного фестивалю «GoodoK_Fest») : зб. матеріалів II Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Гайворон, 26-28 трав. 2023 р.) . Візаві, м. Умань, Україна, стор. 173-177. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735517>

23. Назаренко Т. Г. Основні методи використання краєзнавчого матеріалу на уроках географії в гімназії. *«Професор Ольга Заставецька - вчена, педагог, організатор географічної науки»* (до 70-ої річниці від дня народження вченої): збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 27 квітня 2023 року, м. Тернопіль. ТНПУ ім. В. Гнатюка . ТНПУ ім. В. Гнатюка, м. Тернопіль, Україна, стор. 331-333. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735518>

24. Назаренко Т. Г. Вплив інтегрованого навчання на формування географічних компетентностей в учнів ЗЗСО. *Важливість використання сучасних технологій в освіті* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції . Research Europe, м. Дніпро, Україна, стор. 12-15. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/736664>

25. Назаренко Т. Г. Елементи виховної роботи на уроках географії в контексті ідей К. Д. Ушинського. *Історія та філософія освіти в незалежній Україні: до 200-річчя від дня народження Костянтина Ушинського (1823-1871)* : зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції . Інститут педагогіки НАПН України, м. Київ, Україна, стор. 188-191. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/736832>

26. Назаренко Т. Г. Географія. *Діагностика та компенсація освітніх втрат у загальній середній освіті України* : методичні рекомендації / кол.

автор.; за загальною редакцією О. М. Топузова; укл. М. В. Головка. — [Електронне видання].— Київ : Педагогічна думка, 2023.— 187 с. С. 129-131 https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2023/10/Osvitni_vtraty.pdf

27. Назаренко Т. Г. Шкільна географічна освіта України в умовах воєнного стану та відбудови. *Географічна наука та освіта: перспективи й інновації* : зб. матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції, м. Переяслав, 19-20 жовтня. 2023 р. Університет Григорія Сковороди в Переяславі, стор. 160-164. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/737163>

28. Назаренко Т. Г. Інтегрований підхід в краєзнавчій діяльності при вивченні географії в школі *Інтеграція фундаментальних та прикладних досліджень в географічній, екологічній та хімічній освіті* : зб. матеріалів IX Всеукраїнської наук.-практ. інтернет-конф., 23 листоп. 2023 р. . Візаві, м. Умань, Україна, стор. 211-215. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/738053>

29. Назаренко Т. Г. Навчальне забезпечення освітнього процесу з географії під час війни. Проблеми сучасного підручника: навчально-методичне забезпечення освітнього процесу в умовах воєнного часу та повоєнного відновлення : збірник тез доповідей / [ред. кол.; голов. ред. – О. М. Топузов]. [Електронне видання] – Київ : Педагогічна думка, 2023. – 378 с. С. 247-249 https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/PSP_tезы_2023-1.pdf

30. Назаренко Т. Г. Концептуальні засади інтегрованого навчання географії у складі освітньої галузі «Природознавство» Анотовані тези до Звітної конференції 2023

31. Полтавченко Д. В. Інтегроване вивчення географії в сучасних умовах української шкільної освіти. Проблеми сучасного підручника: навчально-методичне забезпечення освітнього процесу в умовах воєнного часу та повоєнного відновлення : збірник тез доповідей / [ред. кол.; голов. ред. – О. М. Топузов]. [Електронне видання] – Київ : Педагогічна думка, 2023. – 378 с. С.63-65 https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/PSP_tезы_2023-1.pdf

32. Полтавченко Д. В. Методи навчання географії та економіки у інтегрованому навчанні курсів за вибором у гімназії та ліцеї Анотовані тези до Звітної конференції 2023

33. Покась Л. А. Підручник «Україна у світі: природа, населення» як засіб формування ключових компетентностей восьмикласників. Проблеми сучасного підручника: ключові компетентності та предметні навички: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет конференції (електронне наукове видання), 20-21 травня 2021 р. Київ.: Педагогічна думка, 2021. – 86 с. С.58-62 https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/sayt_psp_dopovidi.pdf-22.pdf

34. Часнікова О.В. Педагогічна діяльність в умовах діджиталізації освітнього процесу. *Розвиток професійної компетентності педагогічних працівників Нової української школи в умовах післядипломної освіти* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції (м. Житомир, 14 травня 2021 р.) Житомир, 2021. С. 234-235. URL: <http://surl.li/mgoad>

35. Часнікова О.В. Підготовка та реалізація шкільних STEAM-проектів економічного спрямування. *Актуальні аспекти розвитку STEM-освіти у навчанні природничо-наукових дисциплін*: зб. матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Льотної академії Національного авіаційного університету (м. Кропивницький, 12-13 травня 2021 р.) Кропивницький, 2021. С. 224-230. URL: <http://surl.li/mgoir>
36. Часнікова О.В. Інтерактивні методи навчання у процесі формування підприємницької компетентності учнів. *Розвиток особистісного потенціалу учнівської молоді як чинник її соціального зростання*: матеріали Всеукраїнського симпозіуму-практикуму. Біла Церква: КНЗ КОР «КОПОПК», 2021. С. 94 -96 URL: <http://surl.li/atadc>
37. Часнікова О.В. Особливості навчання географії та економіки в період цифровізації. *Дослідження різних напрямів розвитку психології та педагогіки*: зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19-20 листопада 2021 р.) URL: <http://surl.li/mgojt>
38. Часнікова О.В. Інтегрований зміст навчальних курсів економічного спрямування НУШ. *Розвиток професійних компетентностей педагогів як необхідна умова забезпечення якості освіти Нової української школи*: зб. матеріалів регіональної науково-практичної інтернет-конференції (м. Житомир, 12 жовтня 2022 року) Житомир, 2022. С. 64-65. URL: <http://surl.li/mgolb>
39. Часнікова О.В. Ресурси для оцінки рівня та розвитку підприємливості та фінансової грамотності учителів. *Нова українська школа: від теорії до практики*: зб. матеріалів I Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Чернівці, 28 жовтня 2022 року) Чернівці, 2022. С. 224-230. URL: <http://surl.li/mgoso>
40. Часнікова О. В. Підвищення фінансової грамотності учасників освітнього процесу через використання медіаресурсів. Проблеми сучасного підручника: навчально-методичне забезпечення освітнього процесу в умовах воєнного часу та повоєнного відновлення : збірник тез доповідей / [ред. кол.; голов. ред. – О. М. Топузов]. [Електронне видання] – Київ : Педагогічна думка, 2023. – 378 с. С. 82-84 https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/PSP_tezy_2023-1.pdf
41. Часнікова О. В. Курси за вибором з географії та економіки з інтеграційною складовою Анотовані тези до Звітної конференції 2023
42. Яценко В. С. Як враховувати основні положення Державного стандарту базової середньої освіти в контексті STEM-освіти. *Актуальні аспекти розвитку STEM-освіти у навчанні природничо-наукових дисциплін*: зб. матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Льотної академії Національного авіаційного університету (м. Кропивницький, 12-13 травня 2021 р.) Кропивницький, 2021. URL: <http://surl.li/mgoir>

43. Яценко В. С. Популяризація об'єктів Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО і поширення знань про спадщину серед туристів: та/або як це зробити? = Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Регіональний туризм: сучасний стан та шляхи оптимізації». Київ : ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2021. URL. : <https://conf.krok.edu.ua/RT/RT/paper/view/431>

44. Яценко В. Види навчальної діяльності Модельних навчальних програм в контексті STEM-освіти. Актуальні аспекти розвитку STEM-освіти у навчанні природничо-наукових дисциплін : зб. матеріалів IV Міжн. наук.-пр. конф. присвяченої 70-річчю Льотної академії НАУ, м. Кропивницький, 12-13 тр. 2021 р. / за ред. Н.О. Гончарової, О.С. Кузьменко. Кропивницький : Льотна академія НАУ, 2021. С. 245–249.

45. Яценко В. С. Модельна навчальна програма «Природничі науки» 5-6 клас, як форма реалізації нового державного стандарту базової середньої освіти. Світ дидактики: дидактика в сучасному світі: зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 21-22 вересня 2021 р. / за наук. ред. доктора педагогічних наук, професора, дійсного члена (академіка) НАПН України О. Топузова; доктора педагогічних наук, професора О. Малихіна. Київ : «Видавництво Людмила», 2021. 247 с. С. 237-239 <https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/Zbirnyk-Svit-dydyaktyky-sayt.pdf>

46. Яценко В. С. Як враховувати основні положення Державного стандарту базової середньої освіти в контексті STEM-освіти. Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні аспекти розвитку STEM-освіти у навчанні природничо-наукових дисциплін» (25.04.22, м. Кропивницький)

47. Яценко В. С. Методичні засади реалізації потенціалу екологічних знань в інтегрованому змісті навчання географії. Матеріали наукової конференції «Освітні й наукові виміри географії та туризму» (06.04.22, м. Полтава).

48. Яценко В. С. Методичні засади реалізації принципу екологізації в навчанні географії у ЗЗСО. Матеріали IX Всеукраїнської (з міжнародною участю) науково-практичної конференції «Географія та екологія: наука і освіта» (м. Умань, 09-10.06.2022).

49. Яценко В. С. Потенціал національно-патріотичного виховання в предметних курсах географії. *Національно-патріотичне виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України* : стратегії і завдання. Збірник тез методологічного семінару (м. Київ, 6 квітня 2023 р.). Івано-Франківськ : НАІР, 2023. 548 с. С. 536-538. URL. : <https://ipv.org.ua/wp-content/uploads/2023/04/Zb.-tez.-metod.-sem.-06.04.2023.pdf>

50. Яценко В. С. Як використовувати наукову спадщину вчених в освітньому процесі інтегрованих курсів за вибором. *Педагогічна біографіка в освітньо-науковому просторі в умовах воєнної доби : нові виклики і завдання* : зб. матеріалів VIII Всеукр. наук.-практ. конф. з історії освіти з міжнар. уч.,

16 трав. 2023 р., Київ / НАПН України, Від-ня філософії освіти, загальної та дошкільної педагогіки, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського [та ін. ; редкол.: Березівська Л. Д. (голова редкол.), Міхно О. П., Антоненць Н. Б., Тарнавська С. В., Середа Х. В.]. – Вінниця : ТВОРИ, 2023. 154 с. С. 107-111. URL. : <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735849>

51. Яценко В.С. Методичні рекомендації здобувачам освіти як проводити екологічні дослідження. Географія та туризм: Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди (28 лютого - 1 березня 2023 р., м. Харків) / за заг. ред. Муромцевої Ю. І. Харків: ХНПУ ім. Г.С.Сковороди, 2023. – 684 с. С. 38 – 47. URL. : <http://surl.li/fnskl>

52. Яценко В. С. Виховний характер навчання географії та її основні функції в умовах воєнного стану. Виховання громадянина-патріота в умовах реалізації завдань концепції «Нова українська школа» : зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конференції, присвяченої 145-й річниці від дня народження Г. Ващенка, 15.03.2023 / уклад. О. Е. Жосан. Кропивницький : КЗ «КОШПО імені Василя Сухомлинського», 2023. 286 с. С. 271-275. URL. : https://drive.google.com/file/d/1Ldw5u1Rcww2fHjdG-bjt6pqpI0_8Bi8o/view

53. Яценко В. С. Як викладати в умовах воєнного часу географію та економіку, як основи реалізації інтегрованого змісту навчання. Проблеми сучасного підручника: навчально-методичне забезпечення освітнього процесу в умовах воєнного часу та повоєнного відновлення : збірник тез доповідей / [ред. кол.; голов. ред. – О. М. Топузов]. [Електронне видання] – Київ : Педагогічна думка, 2023. – 378 с. С. 322-328 https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/PSP_tezy_2023-1.pdf

54. Яценко В. С. Інтегрований підхід як засіб формування цілісності і неперервності змісту шкільної географічної та економічної освіти Анотовані тези до Звітної конференції 2023

Всеукраїнські

55. Назаренко Т. Г. Формування економічної компетентності в учнів ліцею через зміст курсу за вибором II Науково-практична інтернет-конференція «Прикладна економіка: від теорії до практики» (01 березня 2021 року, м. Луцьк) Волинський інститут ім. В. Липинського МАУП, м. Луцьк, Україна, стор. 96-100. URL: <http://volyn.maup.com.ua/assets/files/elib/materia...>

56. Назаренко Т. Г. філософське обґрунтування компетентнісного підходу при вивченні географії. Історія та філософія освіти в незалежній Україні: контрверзи сучасного наукового пізнання: зб. тез Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю / ред. кол.: Топузов О.М., Сисоєва С.О., Дічек Н.П., Култаєва М. Д. та ін.; 8 червня 2021 р., м. Київ, Інститут педагогіки НАПН України. – [Електронне наукове видання]. – Київ : Інститут педагогіки НАПН України, 2021. – 246 с. С. 143-146

<https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/07/Istoriia-ta-filosofia-osvity-v-nezalezhniy-Ukraini-zdobutky-i-stratehii.pdf>

57. Назаренко Т. Г. Організація компетентісно орієнтованого навчання економіки в ліцеї. Компетентісно орієнтоване навчання: виклики та перспективи: збірник тез III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Компетентісно орієнтоване навчання: виклики та перспективи», Київ, 29 березня 2021 р. (наукове електронне видання) Педагогічна думка, м. Київ, Україна, стор. 143-146. URL: http://undip.org.ua/news/library/zbirniki_detail.p...

58. Назаренко Т. Г. Екологічне навчання учнів через інтеграцію в шкільній природничій освіті. Зб. Тез VII Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції: «Інтеграція фундаментальних та прикладних досліджень в географічній, екологічній та хімічній освіті» 26 листопада 2021 року. Уманський державний педагогічний університет ім. П. Тичини <http://lib.iitta.gov.ua/720383/>

59. Часнікова О.В. Педагогічна діяльність в умовах освітнього процесу. *Розвиток професійної компетентності педагогічних працівників Нової української школи в умовах післядипломної освіти* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції (м. Житомир, 14 травня 2021 р.) Житомир, 2021. С. 234-235.

60. Часнікова О.В. Інтерактивні методи навчання у процесі формування підприємницької компетентності учнів. *Розвиток особистісного потенціалу учнівської молоді як чинник її соціального зростання*: матеріали Всеукраїнського симпозіуму-практикуму. Біла Церква : КНЗ КОР «КОШОПК», 2021. С. 94 -96.

Тези та матеріали конференцій, що відбулися за кордоном

61. Назаренко Т. Г. Формування цифрової компетентності на уроках географії в школі. Матеріали Международной научно-практической онлайн-конференции «Современные тренды в науке и образовании» (Алматы, «Қыздар университеті» баспасы). стор. 103-105. URL: <http://lib.itta.gov.ua/id/eprint/725239>

62. Назаренко Т. Г., Шиліна В. Ю., Шиліна Н. В. Аналіз соціальних мереж в якості торгівельних платформ в Інтернеті. VI International conference «Actual trends of modern scientific research» MDPC Publishing, с. Munich, Germany, стор. 700-706. URL: <https://sci-conf.com.ua/vi-mezhdunarodnaya-nauchno...>

63. Покась Л. А., Кривошей В. С. Формування предметної компетентності учнів гімназії через навчальні дослідження в умовах інтегрованого навчання. Science and education: problems, prospects and innovations CPN Publishing Group, м. Кіото, Японія, стор. 568-574. URL: <https://sci-conf.com.ua/viii-mezhdunarodnaya-nauch...>

64. Покась Л. А., Сіблева І. В. Міжпредметні зв'язки у процесі навчання географії на профільному рівні World science: problems, prospects and innovations. Abstracts of the 5th International scientific and practical conference. Toronto, Canada Perfect Publishing, м. Торонто, Канада, стор. 688-697. URL: <https://sci-conf.com.ua/viii-mezhdunarodnaya-nauch...>

65. Покась Л. Міжпредметні зв'язки у процесі навчання географії на профільному рівні // World science: problems, prospects and innovations. Proceedings of the 8th International scientific and practical conference. Perfect Publishing. Toronto, Canada. 2021. Pp. 688-697. URL: <https://sci-conf.com.ua/viii-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-world-science-problems-prospects-and-innovations-21-23-aprelya-2021-goda-toronto-kanada-arhiv/>.

66. Покась Л.А. Формування предметної компетентності учнів гімназії через навчальні дослідження в умовах інтегрованого навчання. Science and education: problems, prospects and innovations. Proceedings of the 8th International scientific and practical conference. Perfect Publishing. Kyoto, Japan. 2021. Pp. 568-574. URL: <https://sci-conf.com.ua/viii-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-science-and-education-problems-prospects-and-innovations-28-30-aprelya-2021-goda-kioto-yaponiya-arhiv/>.

67. Покась Л.А. Результати дослідження ефективності використання інноваційних технологій навчання (на прикладі курсів за вибором з географії) // Results of modern scientific research and development. Proceedings of the 2th International scientific and practical conference. Perfect Publishing. Madrid, Spain. 2021. Pp. 337-343 URL: <https://sci-conf.com.ua/viii-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-science-and-education-problems-prospects-and-innovations-29-31-may-2021-goda-madrid-spain-arhiv/>

68. Часнікова О.В. Застосування BYOD – технології у шкільній економічній освіті. Інформаційні технології та менеджмент у вищій освіті та науці: XX Міжнародна науково-практична конференція «Waysof distance learning development in current conditions» (22-24 травня 2023 р., Мюнхен, Німеччина) С.248-251 URL: <http://surl.li/mgpxj>

69. Яценко В. С. Психолого-педагогические предпосылки внедрения интегрированных курсов по выбору естественнонаучного образования или как преподавать в условиях COVID-19. «Ғылым мен білім саласындағы заманауи трендтер» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн-конференциясының жинағы = Материалы Международной научно-практической онлайн-конференции «Современные тренды в науке и образовании» – Алматы : «Қыздар университеті» баспасы, 2021. - 342 - бет.- қазақша, орысша. С. 129-131. URL: file:///C:/Users/%D0%9F%D0%9A/Desktop/%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D0%B8!!!!/04_%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%20%D0%90%D0%BB%D0%BC%D0%B0%D1%82%D1%8B%20%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D

[1%82%D0%B0%D0%BD%20\(23%20%D0%BA%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BD%D1%8F\)/%D1%81%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%2023%20%D0%B0%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%8F%201%20\(1\).pdf](#) (дата обращения: 26 мая 2021 г.).

70. Яценко В. С. Использование средств информационно-образовательного пространства в развитии ученической молодежи= Материалы Международной научно-теоретической онлайн конференции «Вопросы внедрения в практику научно-инновационных технологий в повышении качества обучения и воспитания» – Нукусс : Нукусском государственном педагогическом институте им. Ажинияза, 2021.

71. Яценко В. С. Основы реализации интегрированного содержания обучения географии и экономики. UNIVERS PEDAGOGIC. Nr. 2 (70). Кишинев, 2021. С. 10 – 13. <https://doi.org/10.52387/1811-5470.2021.2.02> CZU: 37.091:[91+33] URL. : https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/10-13_34.pdf

72. Яценко В. С. Географія культури іграшки як важливий практичний компонент інтеграції початкової освіти Сучасні тенденції і чинники розвитку в області застосування цифрових технологій Бухарський державний університет, м. Бухара, Узбекистан, стор. 155-158. URL: <http://lib.itta.gov.ua/id/eprint/725972>

73. Яценко В.С. Методические основы реализации интегрированного содержания обучения экономики в условиях новой украинской школы (профориентационный аспект). Актуальные проблемы гуманитарного образования : материалы VIII Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 22–23 окт. 2021 г. / Бел. гос. ун-т ; редкол.: О. А. Воробьева (гл. ред.) [и др.]. Минск : БГУ, 2021. С. 245-250. URL. : <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/271242/1/244-249.pdf>